

Diplomová práce

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích
Teologická fakulta
Katedra pedagogiky

Diplomová práce

Smrt a rituály se smrtí spojené v současné společnosti ve vnímání žáků 1. stupně ZŠ.

Vedoucí práce: Doc. PhDr. Ludmila Muchová, Ph.D.

Autor práce: Bc. Věra Petrášková

Studijní obor: Učitelství náboženství a etiky – prezenční

Ročník: Druhý

2015

Diplomová práce v nezkrácené podobě

Prohlašuji, že svoji diplomovou práci jsem vypracovala samostatně pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury.

Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb. v platném znění, souhlasím se zveřejněním své diplomové práce, a to v nezkrácené podobě elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách, a to se zachováním mého autorského práva k odevzdanému textu této kvalifikační práce. Souhlasím dále s tím, aby toutéž elektronickou cestou byly v souladu s uvedeným ustanovením zákona č. 111/1998 Sb. zveřejněny posudky školitele a oponentů práce i záznam o průběhu a výsledku obhajoby kvalifikační práce. Rovněž souhlasím s porovnáním textu mé kvalifikační práce s databází kvalifikačních práce s databází kvalifikačních prací Theses.cz provozovanou Národním registrem vysokoškolských kvalifikačních prací a systémem na odhalování plagiátů.

31. března 2015

.....
Petrašková Věra

Děkuji vedoucí diplomové práce Doc. PhDr. Ludmile Muchové, Ph.D.
za cenné rady, připomínky a metodické vedení práce.

OBSAH:

ÚVOD	6
1 SMRT	8
1.1 VYMEZENÍ POJMU SMRT	8
1.2 SOCIOLOGICKÝ POHLED – SPOLEČENSKÝ POSTOJ KE SMRTI	9
1.2.1 <i>Názory populace – postoj veřejnosti a zdravotníků k vnímání konce života</i>	10
1.2.2 <i>Hovory o smrti v rodinách</i>	11
1.3 SMRT Z TEOLOGICKÉHO HLEDISKA	12
1.3.1 <i>Smrt jako trest – výpověď Starého zákona z pohledu Genesis</i>	14
1.3.2 <i>Smrt z pohledu cizojazyčné literatury – výpověď Starého zákona</i>	17
1.3.3 <i>Smrt jako setkání s Bohem – výpověď Nového zákona</i>	25
1.3.4 <i>Smrt jako oběť a oběť za druhé</i>	28
1.4 PSYCHOLOGICKÝ POHLED NA SMRT	30
1.5 SETKÁNÍ SE SMRTÍ	31
1.6 ZÁVĚREČNÉ SHRNUTÍ	34
2 SMRT V ŽIVOTĚ DĚTÍ	36
2.1 VNÍMÁNÍ SMRTI U DĚTÍ MLADŠÍHO ŠKOLNÍHO VĚKU	36
2.2 SETKÁNÍ DĚTÍ SE SMRTÍ V ŽIVOTĚ	37
2.2.1 <i>Účast dětí na pohřbu</i>	38
2.3 JAK MLUVIT S DĚTMI O SMRTI	39
2.4 SETKÁNÍ DĚTÍ SE SMRTÍ V MÉDIÍCH	40
2.5 SETKÁNÍ DĚTÍ SE SMRTÍ VE VÝUCE	41
2.5 ZÁVĚREČNÉ SHRNUTÍ	44
3. RITUÁLY	45
3.1 VYMEZENÍ POJMU RITUÁL	45
3.2 POHŘEBNÍ RITUÁLY	46
3.3 VÝVOJ POHŘEBNÍCH RITUÁLŮ A JEHO PROMĚNY V ČESKÉ KULTUŘE	47
3.3.1 <i>Sekularizované pohřební rituály</i>	49
3.3.2 <i>Křesťanské náboženské rituály</i>	50
3.4 ZÁVĚREČNÉ SHRNUTÍ	53
PRAKTICKÁ ČÁST	54
4 KVANTITATIVNÍ EMPIRICKÝ VÝZKUM	54
4.1 POPIS VÝZKUMNÉ METODY	54
4.2 CHARAKTERISTIKA MÍSTA VÝZKUMU	55
4.3 CHARAKTERISTIKA ZKOUMANÝCH TŘÍD	57
4.4 FORMULACE VÝZKUMNÝCH OTÁZEK	58
4.5 POPIS SBĚRU DAT PRO VÝZKUM	59
4.6 ANALÝZA TÉMAT VÝTVARNÝCH PRACÍ DĚTÍ MLADŠÍHO ŠKOLNÍHO VĚKU NA ŽŠ V NETOLICÍCH	59
4.7 VLASTNÍ VYHODNOCENÍ KRESEB	60
4.8 INTERPRETACE VÝSLEDKŮ – ODPOVĚĎ NA ZÁKLADNÍ VÝZKUMNOU OTÁZKU: JAK VNÍMAJÍ DĚTI V MLADŠÍM ŠKOLNÍM VĚKU SMRT?	71
ZÁVĚR	73
SEZNAM POUŽITÝCH ZDROJŮ	75
PUBLIKACE	75
PŘEDNÁŠKA	78
SBORNÍK:	78
ČASOPISY	78
SLOVNÍK	78
ELEKTRONICKÉ ZDROJE	79

PŘÍLOHY – VÝTVARNÁ DÍLA.....	80
ABSTRAKT	104
ABSTRACT	105

ÚVOD

Smrt. Jak jí uchopit? Mám ji brát jako konec nebo začátek života? V nedávné době jsme se rozloučili s tatínkovým otcem. Bolest, která zasáhla rodinu, je dost veliká, ztráta blízké osoby neskutečně bolí. Je ve mně tolik emocí, jak láva, která potřebuje své magma dostat ven. Bolest, která nás šírá, protože se smrtí ještě nejsme smířeni. Když jsem viděla svého otce plakat v blízkosti své maminky, v duchu se mi míhala myšlenka, že to není jen pláč nad ztrátou, ale i nad tím, že si člověk uvědomuje, že brzy přijde na řadu také. Jako křesťan bych se měla radovat, že dědeček už je blíž nebeskému království, že je šťastný, byť pozemský svět pro něj pláče, ale opak je pravdou: z křesťanského hlediska je smrt vstupem do nového života, života s Bohem.

Přes veškerou dostupnou lékařskou péči, kterou máme, se nelze smrti vyhnout. Od počátku svého zrození spějeme všichni ke smrti. Pozoruji, že se dnešní doba snaží dětem odstraňovat z cesty vše nepříjemné a za takovou událost je považován i odchod blízké osoby. Rodiče se snaží dítě ušetřit pláče, zvažují i jeho účast na pohřbu. Někteří mu tak chtějí ušetřit zklamání a záměrně mu neumožní přímé rozloučení se zemřelým spojené s účastí na pohřbu. Je to ale správné?

Pro svou diplomovou práci jsem si proto zvolila téma „Smrt a rituály se smrtí spojené v současné společnosti ve vnímání žáků 1. stupně ZŠ.“ Práce je dělená na dvě části, teoretickou a praktickou.

Kladu si otázku: *Je smrt tabu dnešní společnosti? Jakým způsobem se děti setkávají se smrtí? Jak je smrt vnímána dětmi v mladším školním věku?*

Pracovala jsem hlavně s dostupnou vydanou literaturou. Prozkoumané vydané prameny, a můj zájem, určily strukturu práce, jež jsem rozčlenila do čtyř kapitol.

Nedílnou součástí lidského života je smrt. V první kapitole se zabývám tématem smrti, zprvu na obecné rovině, kde se snažím definovat pojem smrt. Na ni lze pohlížet z různých vědních disciplín. Ve své práci jsem smrt vymezila z psychologického hlediska, při kterém jsem se opírala o názory těchto psychologů: Špatenková, Říčan, Baštecká. Vybrala jsem také pohled sociologický, protože každého jedince, tudíž i děti, ovlivňuje různým způsobem společnost. Poukazuji na kvantitativní výzkum, který zjišťoval stav chování a myšlení lidí na téma smrt. Se sociologickým pohledem mi pomohla tato literatura: N. Elias, *O osamělosti*

umírajících.; J. Šiklová, *Vyhoštěná smrt.*; I. Možný, *Moderní rodina: Mýty a skutečnost.*, ale také výzkum agentury STEM/MARK. Tuto kapitolu uzavírá rozsáhlá podkapitola viděná z teologického hlediska, kterou dělím do dalších podkapitol, neboť je možné na smrt, pomocí víry, nahlížet z více úhlů. O biblickém svědectví mi byli nápomocni tito autoři: V. Boublík, N. Lohfink, J. Ratzinger, ale také Kniha knih: *Bible*. V závěru každé kapitoly je shrnutí.

Ve druhé kapitole nalezneme téma smrti, jak se odráží v životě dětí. Dělí se na podkapitoly, ve kterých je řešeno vnímání dětí, když se setkají s koncem života. Zároveň zde poukazuji na klady a zápory spojené s účastí dítěte na pohřbu, ale i na to, že je potřeba o smrti s dětmi hovořit, aby neměly trauma. Všichni společně tvoříme společnost a ta je informována médii. Každopádně část tvoří virtuální společnost a ta ve velkém ovlivňuje dětskou mysl, proto je jedna z podkapitol práce věnována médiím a jejich působením na děti. Ti se mohou setkat se smrtí i během své výuky, proto analyzuji školní učebnice. Opírala jsem se o názory těchto autorů: Říčan, Lisá, Kňourková, Huneš, Špatenková, Matějček a dalších.

Ve třetí kapitole se zabývám rituály, protože jsou spojené s vývojem člověka. Rituály pomáhají jedinci se začlenit do společnosti. Vymežím pojem rituál názory P. Kunze, C. Salamandra a J. Karlové. Nastihnuji pohřební rituály a jejich vývoj v české kultuře, kde mi byla nápomocna literatura O. Nešporové, ale také M. Svobodové. Zároveň se dotknu sekularizovaných pohřebních a křesťanských rituálů.

Čtvrtá kapitola obsahuje praktickou část, která zkoumá smrt z pohledu dětského vnímání. V této části používám empirický výzkum. Pomocí obsahové analýzy vyhodnocuji obrázky zkoumaných dětí ve věkové kategorii od osmi do jedenácti let, které tvoří přílohu.

1 SMRT

Co to je vlastně smrt? Myslím si, že smrt je teprve začátek. Smrt je součástí našeho všednodenního života. Jak ji vnímáme, je dáno i naší výchovou, vírou a společností, ve které žijeme. Smrt se dá definovat z hlediska různých vědních oborů. Budu se věnovat terminologickému vymezení pojmu smrt a pohledu vědeckých disciplín sociologie a teologie.

1.1 Vymezení pojmu smrt

N. Špatenková se zamýšlí nad zjednodušenou představou smrti jako koncového bodu ohraničené úsečky. Smrt je zcela normální, přirozená, ale také výrazně zasahuje do života pozůstalých. Definovat ji lze z různých vědních disciplín – sociologie, filosofie, biologie, teologie, psychologie a medicíny.¹

Psycholog P. Říčan definuje „smrt je přeměna, kterou živý tvor ztrácí život, stává se mrtvým tělem; všechny životní projevy se nenávratně ztrácejí.“² Myšleno tím „už nebýt živ“, tedy nevnímat, necítit, nemyslet, nebýt si vědom.³

Rozhodující je však vymezení medicínské, jedině lékař může konstatovat smrt. N. Špatenková uvádí definici smrti dle Janouška následovně „nezvratné zastavení všech životních pochodů, jejich vzájemné souhry a definitivní přerušeni látkové výměny v organismu“.⁴

B. Baštecká odkazuje na slovník medicíny, z hlediska lékařského se jedná o „stav, kdy u člověka dochází k nezvratným změnám mozku, při nichž nastane selhání funkce a zánik center řídících krevní oběh a dýchání.“⁵

L. Brabec uvádí za podstatu smrti zaniklou činnost organismu. Často se stávalo na hřbitovech, že lidé byli pohřbeni za svého života. V praxi se zjišťuje absolutní smrt tím, že se zkoumá vymizení dechu, srdeční tep, reakce zorniček na světlo. Smrt definuje jako konec života, nefunkčnost tělesných orgánů a mozku.⁶

¹ Srov. ŠPATENKOVÁ, N. *O posledních věcech člověka*. s. 35.

² ŘÍČAN, P. *Cesta životem*. s. 406.

³ Srov. Tamtéž, s. 406.

⁴ ŠPATENKOVÁ, N. *O posledních věcech člověka*. s. 34.

⁵ BAŠTECKÁ, B. *Klinická psychologie v praxi*. s. 153.

⁶ Srov. BRABEC, L. *Křesťanská thanatologie*. s. 19 – 22.

N. Špatenková dle Janouška zmiňuje, že spolehlivé stanovení úmrtí má velký faktický význam a náleží „*k častým a neobyčejně odpovědným povinnostem lékaře.*“⁷

Smrt ať už je tedy nahlížena různými disciplínami, je završením a koncem pozemského života, kterou musí vždy konstatovat lékař.

„*Celý lidský život není nic jiného než cesta k smrti.*“ *Seneca*

1.2 Sociologický pohled – společenský postoj ke smrti

V této podkapitole se budu věnovat společenskému postoji ke smrti pohledem vědecké disciplíny sociologie.

Norbert Elias popisuje ve své knize *O osamělosti umírajících* společenství lidí, jež jsou smrtelní, a předpokládají v nouzi pomoci od druhých. Zdá se mu však obtížné zvládnout situaci, kdy živí se mají přiblížit umírajícím. Tvrdí, že smrt je problémem aktivních jedinců, protože mrtví se již o nic starat nemusí. Na rozdíl od zvířat člověk ví, že jeho život jednou skončí.⁸

Dále rozebírá smrt z hlediska minulosti a současnosti, uvědomuje si, že historická doba byla vůči skonu otevřenější a setkávala se s ní prakticky každý den. Kritizuje dnešní dobu za to, že se snažíme vyhýbat smrti, nejen jí vidět, ale i o ní mluvit. Nelíbí se mu, jak se snaží současní rodiče chránit své děti a chtějí je ušetřit bolesti, kterou potřebují poznat. Je možné, že starostlivost a nadměrná péče povede děti k různým zdravotním problémům. Zároveň rozebírá současný postoj ke smrti a to takový, že ji chceme vytěsnit a vůbec se s mrtvým nepotkat.⁹ Elias vyzdvihuje moment, že o mrtvého je dokonale technicky postaráno. Vnímá pečlivost lidí, jak se dbá na hygienu. Jde snad o perfektní odstranění jedné části života?

Elias si uvědomuje i neschopnost některých jedinců, zachovat se nějak k umírajícímu, poskytnou mu útěchu. Pokud smrt člověk vytěsnil, je možné, že ji začne vnímat jako nákazu, a proto se stáhne od umírajícího jedince do ústraní, bude se bát.¹⁰

Popisuje prostředky, kterými se dá překonat ztráta blízké osoby. Poukazuje na to, že v dřívějších dobách se lidé věnovali fantazii, aby zmírnili svou bolest. Mrtví neznají strach, pouze nahánějí hrůzu živým.¹¹

⁷ ŠPATENKOVÁ, N. *O posledních věcech člověka*. s. 35.

⁸ Srov. ELIAS, N. *O osamělosti umírajících*. s. 7 – 9.

⁹ Srov. Tamtéž, s. 19 – 23.

¹⁰ Srov. ELIAS, N. *O osamělosti umírajících*. s. 26 – 28.

¹¹ Srov. ELIAS, N. *O osamělosti umírajících*. s. 33 – 41.

Socioložka J. Šiklová se zmiňuje o dřívějším panování společenské kontroly nad pohřbíváním a nad projevenou úctou k mrtvým. V současné době takzvaná „sousedská kontrola“ chybí. Lidé se často stěhují, což zapříčinilo promítnutí rozvolněných vztahů. Volné vztahy se odrážejí i v přístupu ke smrti.¹² Hřbitovy, které byly dříve situovány u kostelů v centru obecního dění, se přesunuly. Lidé připomínající si, že „prach jsou a v prach se obrátí“, přestali uvažovat o smrti hlasitě. Tak jako předešlá společnost považovala za tabuizované téma sex, dnešní doba tabuizuje téma smrt.¹³

Sociolog N. Elias ukazuje na moment současnosti vzhledem k věku dnešních lidí. Z odborného hlediska vidí, že mladý člověk nemyslí na smrt, protože je pro něj vzdálená a tudíž nemá potřebu se vlastním skonem zabývat. Jakmile se o ni začnou mladí lidé zajímat, představují si smrt poklidnou, kdy zemřou v domácím prostředí v posteli.¹⁴

1.2.1 Názory populace – postoj veřejnosti a zdravotníků k vnímání konce života

Agentura STEM/MARK realizovala v roce 2013 kvantitativní výzkumy, které popisují vzorce myšlení a chování lidí k tématu umírání a smrti. Soubor výzkumů byl uskutečněn za finanční podpory Ministerstva práce a sociálních věcí ČR pro občanské sdružení Cesta domů. Navazoval na prvé šetření z roku 2011. Mezi dotazovanými byli laici i zdravotníci. Tematicky se zabýval následujícími okruhy: vnímání umírání a konce života, „end of life decisions“ – příprava na smrt; na péči o umírající osoby; na sdělení špatné zprávy pacientovi – rozhovor o smrti, a na vybraná témata z oblasti paliativní péče. Výzkumu se zúčastnilo 1 147 osob starší 15 let a 883 zdravotníků.

Pouze 2/5 respondentů uvedly, že již hovořili o svých přáních spojených se smrtí. 74 % populace vnímá konec života za společensky tabuizované téma, zdravotníci jsou z 91 % přesvědčeni o nedostatečnosti prezentací témat spojených se smrtí a umíráním. S nikým o smrti nehovořilo 61 % populace.¹⁵

V souvislosti s umíráním se dle respondentů nejvíce bojíme ztráty důstojnosti (47 %) převaha u respondentů ve věku 30-59 let, vysokoškolsky vzdělaných a znalých péče o nemocné. Dále se obáváme bolesti (41 %), odloučení od blízkých (28 %) či osamocení

¹² Srov. ŠIKLOVÁ, J. *Vyhoštěná smrt*. s. 19.

¹³ Srov. Tamtéž, s. 43 – 44.

¹⁴ Srov. ELIAS, N. *O osamělosti umírajících*. s. 41 – 43.

¹⁵ Srov. Soubor výzkumů pro o. s. Cesta Domů. [on-line]. [Citováno 2014-11-9] Dostupné na <<http://data.umirani.cz/> <http://data.umirani.cz/sites/default/files/pdf/cesta-domu-zprava-umirani-a-pece-0-nevylecitelne-nemocne-ii-2013.pdf>>

(21 %), duševního strádání (15 %). Toho, co bude po smrti, se dle výzkumu obává nejmenší část respondentů (13 %), většinou ženy a mladší generace do 29 let.¹⁶

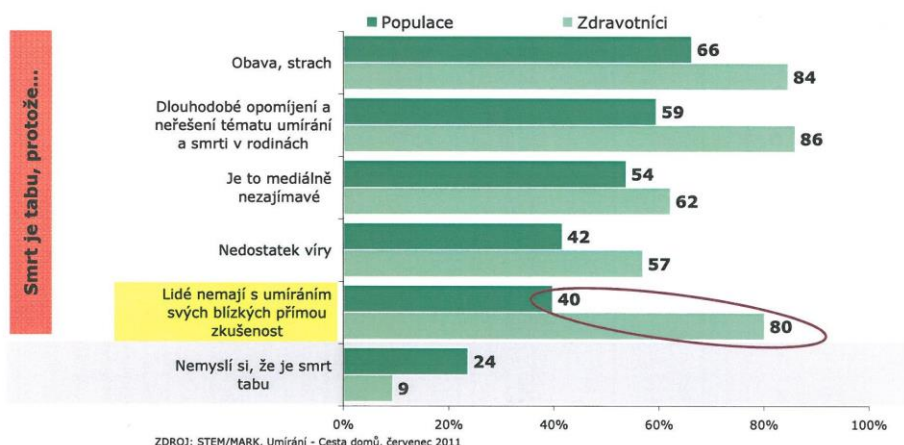
1.2.2 Hovory o smrti v rodinách

Dle výzkumu agentury STEM/MARK provedené v roce 2011 je pro 86 % dotazovaných zdravotníků téma smrti a umírání dlouhodobě opomíjené v rodinách. O tom je přesvědčeno 59 % respondentů. Za důvod tabuizace smrti považuje 80 % zdravotníků nedostatek přímé zkušenosti s umíráním svých blízkých, oproti tomu dle téhož šetření pouze 40 % dotázaných laiků.

Chybí přímá zkušenost – největší názorový rozdíl

Proč si myslíte, že je v dnešní době smrt a umírání tzv. tabu?

ZÁKLAD: Populace (n=1095), Zdravotníci (n=1006)
POZNÁMKA: Možnost více odpovědí

STEM MARK
MARKETINGOVÝ VÝZKUM JE DIALOG

¹⁶ Srov. Soubor výzkumů pro o. s. Cesta Domů. [on-line]. [Citováno 2014-11-9] Dostupné na <<http://data.umirani.cz/sites/default/files/pdf/cesta-domu-zprava-umirani-a-pece-o-nevylecitelne-nemocne-ii-2013.pdf>>

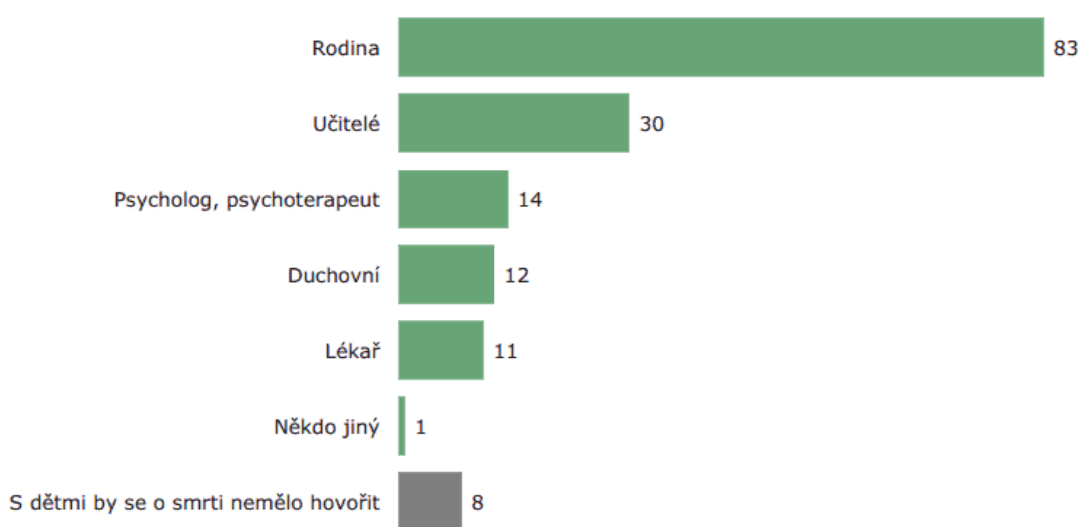
O umírání a smrti by se dle veřejnosti mělo mluvit především v rodině.

Shodně se vyjadřuje i sociolog I. Možný „*smrt už není členem rodiny, byla odsunuta kamsi na okraj. Je možné dočkat se vlastní smrti ve vysokém věku, aniž by člověk vůbec viděl, jak se umírá.*“¹⁷

Dítěti je třeba dát odpověď na jeho otázky: „*Já také někdy umřu, ale to ty už budeš velký, dospělý, samostatný, nebudeš mě tolik potřebovat, jako mě potřebuješ dneska. Ale budu ráda, když budu žít v tvých vzpomínkách nebo když se občas přijdeš podívat na můj hrob. Někdy pojedeme spolu na hřbitov, kde jsou pochováni tvoji předkové.*“ Neobcházet téma smrti, o čem se nemluví, je záhadné.¹⁸

O tématu smrti a umírání by se s dětmi mělo na prvním místě hovořit v rodině. Menšina míní, že by se tématem měly zabývat i ve škole.

Kdo by měl podle Vás s dětmi mluvit o konečnosti života, o umírání, o smrti?

ZÁKLAD: Populace, n=1147, [údaje v grafu v %]

POZNÁMKA: Možnost více odpovědí.

1.3 Smrt z teologického hlediska

Teologie se snaží popsat, co se děje s člověkem v době smrti. Lze se ptát různými otázkami, co bude po smrti? Je možné si však odpovědět? Norbert Lohfink s jistotou

¹⁷ MOŽNÝ, I. *Moderní rodina: Mýty a skutečnost*. s. 50.

¹⁸ ŠIKLOVÁ, J. *Vyhoštěná smrt*. s. 44 – 45.

odpovídá ano. Pochopit smrt totiž lze jedině jen skrze víru, která je pro křesťany životem. Skon pro N. Lohfinka znamená trvalé setkání s Bohem, kdy si člověk konečně uvědomí blízkou přítomnost Stvořitele, uvidí jeho velikost a svatost. Nemáme si představovat odpočinek, ale život naplněný láskou, štěstím a blažeností.¹⁹

Smrt nemůžeme chápat jako nějaký čas, který nám na tomto světě byl určen. Tady pozemský čas nehraje roli. Smrt je začátkem pro dějiny spásy. Ano, jsme smrtelní, protože naše tělo je tělesné a má pomíjivou schránku, ale díky Ježíši Kristu se můžeme stát nesmrtelnými, od Krista je to velký projev lásky. Tomu abychom mohli být nesmrtelní, musí předcházet právě smrt.²⁰

V. Boublík interpretuje smrt jako odsouzení. Záhoubou pro člověka se stala jeho svoboda, kdy se mohl rozhodnout pro hřích a odmítnout Boha. Tím, že si lidstvo začalo tvořit vlastní zem, otočilo se zády ke svému Stvořiteli. Po čase si uvědomilo rozhodnutí směřující k hříchu, kterého se dopustilo.²¹ Každopádně ji pojímá jako tajemství, člověk se ptá na otázky, snaží se nalézt odpověď, ale vše zpochybňuje. Současné lidstvo vnímá smrt z hlediska krutosti, když si vybaví války nebo koncentrační tábory.²²

R. Cantalamessa ujasňuje situaci, kdy lidé odsunuli smrt z křesťanského kázání. Společnost z ní totiž udělala jisté tabu, o kterém se nemluví. Tím, že se snažíme ji vytěsnit, humorně popisuje Otec Rainero, že se smrt vysmívá, protože lidé mlčí a bojí se. Jeden důvod vidí ve světské kultuře a druhou ve způsobu prožívání. Podle něj je potřeba najít určitý pohled na smrt, který měl mít smysl ve velikonoční oběti, ale zároveň i jistého tajemství.²³

K. Rahner a H. Vorgrimler vnímají smrt jako událost, jež se týká celého člověka. Ten je přirozenou bytostí. Smrt lze chápat jako osobní událost, ale i přirozenost. Oba autoři jsou toho názoru, že smrt je nezbytnou součástí pro budoucí časy vedoucí k existenci. Jedině tak je možné interpretovat smrt. Nelze ji odstranit. Je přítomná v lidském životě trvale. Boží rozhodnutí musíme přijmout a pochopit. Smrt lze vnímat jako viditelný projev konečnosti člověka. Oba se shodují v názoru, že smrt se dá zpřítomnit strachem. Z teologického hlediska dochází k odloučení duše a těla. Duše ve smrti totiž dostává jiný vztah k tělu. Člověk po smrti již nemá svou tělesnou podobu, za to lidská duše je nesmrtelná. K. Rahner a H. Vorgrimler popisují, že smrt vede k věčnosti. Smrt je tedy koncem života jako duchovní osoby a zároveň se jedná o smrt jedince jako závěr biologického života. Ta k sobě pojí bezmocnost a trápení.

¹⁹ Srov. LOHFINK, N. *Smrti, kde je Tvé vítězství?* s. 5 – 16.

²⁰ Srov. BOUBLÍK, V. *Teologická antropologie*. s. 47 – 48.

²¹ Srov. BOUBLÍK, V. *Teologie dějin spásy*. s. 160 – 161.

²² Srov. Tamtéž, s. 113.

²³ Srov. CANTALAMESSA, R. *Sestra smrt*. s. 17.

Oba vnímají záhadu nad povahou konce a to kvůli tomu, že člověk nemůže říct sám o sobě, že dosáhl plnosti svého života, ale ani vypovědět o prázdnotě. Jakmile záhada smrti je brána z negativní stránky, lze mluvit o smrti, která se stala trestem za hřích. Je potřeba vnímat definitivní odchod jedince ze světa jako naději, která je dovršením Božího příslibu, zároveň je obklopena tajem nejistoty.²⁴

P. Kolář zmiňuje, že člověk během svého života prochází zkušeností smrti. Jedinec se buď konci dívá zpřímá do tváře, anebo se jí snaží vyhnout. Smrt však mají předpokládat všichni, protože se jedná o jistý odchod z tohoto světa. Ti, kteří zemřou, zmizí. Zemřelí se stávají po čase prachem. Starý zákon na sebe bere podobu anděla, který vykonává pomstu, vede do světa nemoci. Smrt podle P. Koláře je úzce spjata s otázkami po životě, ale i po jeho smyslu. Nemáme vinit Boha za to, že smrt přišla s prvotním hříchem, do světa vstoupila se zlým duchem.²⁵

A. Mackerle poukazuje v Písmu svatém na nemoc, protože může směřovat ke smrti, není totiž možné ignorovat utrpení těla.²⁶

P. Piťha poukazuje na to, že naše poznání vede mateřský jazyk k pojmání světa různými kategoriemi a popisy v metaforách. Tímto způsobem dochází k určitému názoru a pochopení celého světa. Postoj ke smrti je totiž jiný u nás i u našich sousedů. P. Piťha rozebírá slovo smrt z českého jazyka, že se jedná o ženský rod, což pro něj znamená, že se jedná o mateřská zjemnění. Dalo by se říct, že smrt v podobě ženy přichází tím, že objímá jedince nebo jej dokonce políbí. Zároveň vnímá i slovo pochovat dvojím smyslem, někoho pohřbít, anebo také vzít do náruče. Kdežto v německy mluvících zemích je smrt mužského rodu. Tam tedy smrt zasáhne nebo udeří, působí násilně, rychle a krutě. P. Piťha hovoří o těchto rozdílech proto, že se promítají do našeho chápání a prožívání. Jazyk je totiž přirozeným výrazem zákona, tím společnost žije.²⁷

1.3.1 Smrt jako trest – výpověď Starého zákona z pohledu Genesis

Teolog Ladislav Brabec uvádí, že Starý zákon ukazuje na smrt jako na únavnou lidskou sílu. Poukazuje na knihu Genesis na vstup prvotního hříchu a tím Božího trestu pro celé pokolení. Bůh oznámil Adamovi a Evě, že nesmí jíst ze stromu zla nebo propadnou

²⁴ Srov. RAHNER, K.; VOGRIMLER, H. *Teologický slovník*. s. 356 – 359.

²⁵ Srov. DUPLACY, J. GEORGE, A. a kol. *Slovník biblické teologie*. s. 453 – 454.

²⁶ Srov. MACKERLE, A. *Zdraví a nemoc v kontextu biblické antropologie*. In: *Communio*, mezinárodní katolická revue, svazek 71, 2/2014, 18. ročník. s. 48.

²⁷ Srov. PIŤHA, P. *Slovanští věrozvěstové, naše křesťanské počátky a nová doba. Přednáška pro poutníky budějovické diecézní pouti dne 14. 9. 1996*. České Budějovice. s. 4.

smrti. Objevuje se ďábel, který oba svádí a přesvědčuje je, aby pojedli ze zakázaného stromu. Slibuje jim znalost všeho dobrého a zlého, je to přiblížení se k Bohu.²⁸

Teolog Vladimír Boublík ve své knize *Teologická antropologie* zmiňuje, že žijeme pod hrozbou smrti, která prakticky číhá všude kolem nás. Promlouvá k nám, že smrt vstoupila do našich dějin již s prvním stvořeným člověkem, tedy Adamem, protože neplnil přání Boha. Vnímá ho jako původce zla. Budoucnost se pro něj stala zničující, neboť neprošel zkouškou. Tudíž za svůj čin byl svým způsobem zatracen a nesl následky, nejen pro sebe, ale pro celé své pokolení, pro potomky Adama a Evy. Oba jsou vinni, proto trest pro všechny. Smrt tedy dosáhne každého z nás, dříve nebo později, jde ale o to, zda svého hříchu budu litovat a budu se chtít polepšit či budu tolik netaktní a otočím se k Bohu zády se slovy: já to zvládnou sám, není potřeba Božího činu. Co dokáže on, zvládnou taky. Já jako svobodný tvor se tedy mohu rozhodnout, zda zemřu úplně, kdy se zatratím nebo se zapojím do dějin spásy jako čekatel. Jako někdo, kdo skrze lásku získá nový život, tedy ten věčný. Bůh ale stvořil člověka křehkého a zranitelného. Příběh Adama interpretuje jako osobu, jež chce tvořit budoucnost podle sebe. S hříchem lidstvo neztratilo jen spravedlnost, ale také milost. Bůh se člověku oddálil a ten více hřeší, protože poznal novou stránku své moci. Svět pokouší jedince a vede ho k větší zkáze.²⁹ V Písmu svatém v knize Jób nalezneme Boží zkoušky. Je to jistý trest za hřích.³⁰

Dle *Teologie dějin spásy* V. Boublíka mnoho lidí nezná Boha, ale snaží se ho hledat. Smrt chápou jako záhadu, která je pro ně nesnesitelná. Kam se ztratila naděje? Mají pocit, že se jim Bůh vzdálil, vše se pro ně stává marností. Hospodin se neotočil zády, to člověk začal hledat jiné řešení pro svou budoucnost a vzbouřil se proti smrti. Snaží se najít Boha, který by mu zaručil vykoupení.³¹ Konec života začali lidé vnímat jako projev konečnosti a také nedostatkem svobody. Adam chtěl poukázat na svou soběstačnost a rozvinout budoucnost. Od Boha však přišel zlom, který nečekal, stává se smrtelným. V okamžiku smrti je člověk sám, nikdo mu nemůže pomoci. Může umírající mít pocit osamělosti? Myslí na Boží lásku?³²

V katolickém katechizmu pro dospělé je řešena otázka života a smrti. Vychází z Písma svatého, které se skolem zabývá, je jeho součástí. Odpověď na otázku zní: Bůh smrt nechce. Přišla totiž na svět s prvotním hříchem Adama a Evy. Toužili být jako Bůh, chtěli sáhnout po stromu života, ale sáhli vedle. Bůh by smrt nedopustil, kdybychom se mu neodcizili.

²⁸ Srov. BRABEC, L. *Křesťanská thanatologie*. s. 45 – 46.

²⁹ Srov. BOUBLÍK, V. *Teologická antropologie*. s. 42 – 48.

³⁰ *Bible. Písmo svaté starého a nového zákona*. Jb 22, 16; s. 433.

³¹ Srov. BOUBLÍK, V. *Teologie dějin spásy*. s. 58 – 59.

³² Srov. Tamtéž, s. 131 – 132.

Je si třeba uvědomit, že máme možnost ji porazit. Ježíš Kristus smrt přemohl. Není tedy dobré jí vnímat negativně, ale jako cestu. Máme se na svůj konec připravovat během života a jít všemu vstříc.³³

N. Elias poukazuje na to, že Adam s Evou byli stvořeni jako nesmrtelní. Smrt bere jako trest za hřích, člověk se má bát, co se bude dít.³⁴

Romano Guardini ve své knize „*O posledních věcech*“ naznačuje situaci smrti, která není součástí člověka, ale jde o následek skutku z dějin. Vyzdvihuje samostatnost člověka, protože on je tím, kdo se rozhoduje. Svým jednáním se zdokonaluje a zároveň poučuje. Nastíhuje situaci, kdy Bůh vložil do člověka dokonalost, ale tu si Hospodin chtěl prověřit. Ráj uvádí jako dokonalé prostředí, kde se zkouškou stává strom poznání. Tím, že prověřením člověk neuspěl, dostala se na svět smrt.³⁵

Teolog Raniero Cantalamessa ve své publikaci „*Sestra smrt*“ ukazuje i na jiné pasáže Starého zákona, ve kterých se vypovídá o smrti. V knize Kazatel nalezneme tyto verše: „*Je čas rození i čas umírání.*“³⁶ Zároveň zde najdeme i text, že směřujeme k jedinému umístění, všechno bylo stvořeno z prachu a vše se navrátí zpět k původci.³⁷ I v knize Sírachovec objevíme pasáž pojednávající o skonu. „*Ó smrti, jak hořké je pomyšlení na tebe.*“³⁸ Cantalamessa vypráví o tom, že člověk žije proto, aby zemřel, neboť po svém skonu přijde na věčnost.³⁹

Teolog J. Ratzinger seznamuje člověka s novým pojetím smrti, bere ji jako zajetí, které nemá konce. Smrt přirovnává k prokletí. Boží trest vysvětluje jako odvrácení od pevného řádu. Zmiňuje knihu Jób a jeho utrpení, i když se snaží do veškeré bolesti vnést nějakou naději. Ratzinger je toho názoru, že život se stal krizí pro člověka, protože zapomněl komunikovat s Bohem.⁴⁰

A. Mackerle sledoval ve Starém zákoně nemoci, objevil v Písmu mnohokrát slovo mor, který právě evokuje konec života, neboť se jedná o smrtelnou nemoc. Zároveň poukazuje na to, že smrt je spjata s Bohem, protože rozhoduje o životě každého člověka. Podle A. Mackerleho se totiž dá smrt označit slovem jako nemohoucnost nebo slabost, protože je jistým projevem pro oslabení těla. Nemyslí si, že by smrt byla trestem za hřích, neboť člověk si musí uvědomit, že Bůh nemoc neposílá, pouze jí dopouští. Ten, kdo

³³ Srov. *Vyznání víry církve*. s. 296 – 298.

³⁴ Srov. ELIAS, N. *O osamělosti umírajících*. s. 14.

³⁵ Srov. GUARDINI, R. *O posledních věcech*. s. 20 – 23.

³⁶ *Bible. Písmo svaté starého a nového zákona*. Kaz 3,2; s. 612.

³⁷ Srov. Tamtéž, Kaz 3, 20, s. 612.

³⁸ Tamtéž, Sír 41, 1; s. 942.

³⁹ Srov. CANTALAMESSA, R. *Sestra smrt*. s. 7 – 9.

⁴⁰ Srov. RATZINGER, J. *Eschatologie – smrt a věčný život*. s. 52 – 54.

se vzdaluje Hospodinu, přibližuje se konci života. Je velmi pravděpodobné, že smrt se pojí i s hříchem, protože hříšný člověk se odklání od Boha, ničí vztah, který měli mezi sebou. Smrt lze tedy pojmut jako dovršení nemoci.⁴¹

L. Brabec postupuje systematicky a člověka provádí i dějinami lidského chápání života po smrti. Nastiňuje biblický příběh prvních lidí, jejich chování i selhání v ráji. Adam i Eva přijímají svůj trest za nesplnění Božího příkazu. U starozákonních lidí je vidět naděje ve vzkříšení. Za to V. Boublík nás seznamuje již se skutečností toho, že smrt si nevybírání a přijde si pro každého. Lidé u Boublíka kladou důraz na lásku, která je dovede k věčnému životu. Katolický katechismus poukazuje na velkou spojitost s Písmem svatým a tím do roviny vyvyšuje víru jedince v Boha. N. Elias staví na nesmrtelnosti jedince, dává z části člověka do roviny s Hospodinem, než dojde k hříchu. R. Guardini popisuje dokonalé prostředí pro zkoušku člověka, kterého Bůh stvořil. Stvořitel nejspíš tušil, jak první lidé obstojí, dal jim možnost být na stejné úrovni a člověk svou touhou se Bohu rovnat, sáhnul po plodu poznání. R. Cantalamessa jako jediný z autorů nepopisuje prvotní hřích, ale zmiňuje se o smrti i v jiných knihách, které jsou součástí Starého zákona. J. Ratzinger je dalším teologem, který nezmínil Adama. Poukazuje na vnímání smrti a stav člověka k Bohu.

Sám Benedikt XVI. ve své knize Eschatologie, smrt a věčný život píše, že: „**naděje je tam, kde je láska.**“⁴² A. Mackerle vyobrazuje konec života v nemocích a odklonění se od Hospodina. Hřích je tedy jistým činem slabosti každého člověka, ale dává prostor i naději na polepšení. Rozhodně si myslí, že by smrt byla trestem.

1.3.2 Smrt z pohledu cizojazyčné literatury – výpověď Starého zákona

H. Wolff ve své knize Antropologie des Alten Testaments informuje, že čas člověka je omezený. Jedná se o lidskou přirozenost života mezi životem a smrtí, Hospodin nás stvořil jako smrtelníky. Wolff se ptá po otázce života, co je člověk. Začátek života ustanovuje Hospodinu, za to smrt stojí na tmavých otázkách. U umírajících starozákonních lidí sledoval slova a jejich vědomí. Za příklad dává biblický příběh Jonáše, který uniká před Božím

⁴¹ Srov. MACKERLE, A. *Zdraví a nemoc v kontextu biblické antropologie*. In: *Communio*, mezinárodní katolická revue, svazek 71, 2/2014, 18. ročník. s. 50 – 55.

⁴² RATZINGER, J. *Eschatologie, smrt a věčný život*. s. 44.

posláním.⁴³ U mužů na moři je zřetelně vidět, jak se Hospodina bojí, jeho trestu, prosí o život.⁴⁴

Nejen Jonáš se dotýká smrti, tu lze najít i v příběhu o Davidovi. Který říká: „*Odcházím cestou všeho pozemského.*“⁴⁵ Jedná se o slova umírajícího na rozloučenou. Smrt se vztahuje na všechny, tedy na celosvětové společenství. Zároveň Wolff ukazuje, že pro život je nesmírně důležitý hlas umírajících. Autor seznamuje čtenáře s tím, že biblického vypravěče hlavně zajímají poslední slova, než samotný proces umírání.⁴⁶

Ve starších dějinách Pentateuchu v první knize Mojžíšově Josef přivádí své syny k otci, ten jim žehná. Poté se obrací k Josefovi a Izrael k němu promlouvá slovy: „*Hle, já umírám, ale Bůh bude s vámi a přivede vás zpátky do země vašich otců.*“⁴⁷ Starý zákon vidí slabost v umírání, protože přichází do života společenství změny. Zkušenost lidí se smrtí je vidina Božího zaslíbení. Umírající nás učí očekávat změny a počítat se zaslíbením. Izraelský národ by se měl bát Hospodinových slov. Boží zaslíbení otevírá umírajícím nový způsob žití. Wolff odkazuje na umírajícího Mojžíše a jeho požehnání pro izraelské kmeny. Slova mají lidé vnímat smyslně, aby tvořila budoucnost dalšího pokolení.⁴⁸ Mojžíš informoval svůj národ o tom, že je brzy opustí, kladl důraz na nebojácnost, ale také na smlouvu s Bohem, neboť: „*Hospodin, tvůj Bůh, jde s tebou, nenechá tě klesnout a neopustí tě.*“⁴⁹

Vzhledem k tomu, že člověk je na hranici smrti, stává se tak autoritativním svědkem, což dokazuje i deuteronistické vyjádření u Samuela. Ten zmiňuje své stáří a změnu, která u něj proběhla. Vzdává se svého královského postavení ve prospěch další generace, napomíná Izraelity a připomíná jim jejich hříchy. Na druhé straně u Davida dochází k výzvě, aby Šalomoun plnil Boží zákon a postaral se o spravedlnost. David poté umírá a je uložen v hrobě se svými otci. Dílo stojí na smrti, která se odehrála v izraelském táboře za doby babylonského exilu. Wolff se táže, zda se jednalo o jinou smrt, když se odehrála před jejich očima. Zároveň dává velkou váhu slovům umírajících, jako byl Mojžíš, Josef, Samuel nebo David. Tyto hlasy totiž vnímá jako jistou předehru týkající se pak slov samotného umírajícího Ježíše.⁵⁰ Což dokládá právě žalm 22 se slovy: „*Bože můj, Bože můj, proč jsi mě opustil.*“⁵¹

⁴³ Srov. WOLFF, H. W. *Anthropologie des Alten Testaments*. s. 150.

⁴⁴ Srov. *Bible Písmo svaté starého a nového zákona*. Jon 1, 14, s. 834.

⁴⁵ Tamtéž, 1 Král 2, 2, s. 286.

⁴⁶ Srov. WOLFF, H. W. *Anthropologie des Alten Testaments*. s. 150.

⁴⁷ *Bible Písmo svaté starého a nového zákona*. Gn 48, 21. s. 62.

⁴⁸ Srov. WOLFF, H. W. *Anthropologie des Alten Testaments*. s. 151.

⁴⁹ *Bible Písmo svaté starého a nového zákona*. Dt 31, 6. s. 186.

⁵⁰ Srov. WOLFF, H. W. *Anthropologie des Alten Testaments*. s. 152.

⁵¹ *Bible Písmo svaté starého a nového zákona*. Ž 22, s. 464.

Co všechno umírající musí říct, když hrob znamená tak málo. Oslavy zemřelých nalezneme ve Starém zákoně, ale také pochybnosti s tím spojené. Wolff se odkazuje na Jákobův pohřeb. Josef pláče nad tělem svého otce a zajišťuje pohřeb. Což znamená jistou péči o mrtvého. Josef měl starost, aby ho faraon nechal pochovat svého otce, jenž měl přání být uložen v rodinné hrobce. Bědovali a sedm dní pak trvala smuteční slavnost jako uctění památky.⁵² Ale proč? Wolff popisuje dlouhou cestu Jákobových synů s velkým doprovodem ke hrobu, na splnění slibu ohledně uložení.⁵³

Jedna z nejstarších zpráv ve Starém zákoně se týká Abrahama. Chystá se totiž pochovat svou manželku Sárú. Koupil proto pohřebiště, aby měl hrob, jak pro sebe, tak pro ni. Nechal Sárú uložit do jeskyně Makpele. Wolff však zmiňuje další nápadné hrobky, protože byly tradiční. Nastiňuje situaci Jákobovi rodiny, která jde na příkaz Boha do Bét-elu. Setkávají se s hrobem Debory.⁵⁴ Při jejich putování se na svět dostal Benjamin, ale Ráchel zemřela. Jákob u cesty vystavěl pamětní sloup u hrobu své ženy. Po jejich putování se Jákob vrátil k otci, ten poté zesnul a tak jej Ezau s bratrem pochovali.⁵⁵ O Mojžíšově skonu se moc zpráv nevyskytuje, ví se, že byl pohřben v Moabské zemi, ale nikdo nezná jeho hrob. Nevstoupil do země zaslíbené, dává to za vinu lidem, které vedl, protože rozhořčili Hospodina a tak byl na národ uvalen trest. Zároveň lze chápat i Boží rozhodnutí pro Mojžíše tak, že snímá hřích za reptání lidí. Wolff poukazuje na to, že žádné pohřebiště není správné, Starý zákon ho vnímá jako něco odstrašujícího, jako konec. Hřbitovy podle něj nejsou svatá místa.⁵⁶

Odkazuje se na proroka Izaiáše, kde Hospodin na vzpurnost lidu reaguje slovy: „*Vysedávají v hrobech, nocují v tajemných skryších.*“⁵⁷ Lze tyto verše chápat tak, že pozůstalí uctívají své mrtvé nebo s nimi hovoří. Hrob je však již součástí říše mrtvých. Smrt se jeví Izraelitům jako zaneprázdňující, zároveň velice složitá, ale nezbytná. Obecně platí pro Starý zákon, že smrt vidí jako něco ošklivého. Ostatně tak vnímá i hrob. Což Wolff dokazuje na mýtické představě o světové smrti v Iz 14, kdy mrtví čekají na překvapení, které je čeká. Avšak příkrývka z červů je nachystaná, spánek již tkví hnilobou. Srdcem plánují padlí, že do nebe se dostanou, ale krutý pád do temnoty se blíží.

Autor odkazuje i na epos o Gilgamešovi, hovoří o smrti jako o cestě, kterou vnímá rozdílně. Zároveň se zabývá myšlenkou vzkříšení. Pokud mrtví vstanou, budou mluvit? Objeví se v šeolu Hospodin, jež by rozhodnul o každém jedinci? Starý zákon na Hospodina

⁵² Srov. *Bible Písmo svaté starého a nového zákona*. Gn 50, s. 63 – 64.

⁵³ Srov. WOLFF, H. W. *Anthropologie des Alten Testaments*. s. 152.

⁵⁴ Srov. Tamtéž, s. 153.

⁵⁵ Srov. *Bible Písmo svaté starého a nového zákona* Gn 35, 16 – 29, s. 51.

⁵⁶ Srov. WOLFF, H. W. *Anthropologie des Alten Testaments*. s. 153 – 154.

⁵⁷ *Bible Písmo svaté starého a nového zákona*. Iz 65, 4. s. 684.

ukazuje jako na tyрана. Realitou a skutečnými vládci smrti jsou larvy a červy. Sice smrt byla oslavována a zbožňována, ale ve skutečnosti starověký Orient chtěl snížit představu širokého pojetí podsvětí, jež bylo založeno na říši mrtvých. Mrtvému se nesměla udělit svatozář. Pokud se ve Starém zákoně hovoří o smrti, spíše se v Bibli vyskytují formy typu: on je naživu, odpočívá, došel pěkného osudu nebo umírající vstoupí na horizont, vysoko k obloze, blíž ke slunci. Což se dá vysvětlit, že se vrací jedinec ke svému Stvořiteli s láskou.⁵⁸

Jakmile se Starý zákon zmiňuje o smrti, spíše hovoří o sestupu do podsvětí. Což dokazují tato slova: „*Můj syn s vámi do Egypta nesestoupí. Jeho bratr je mrtev, zůstal sám. Kdyby na cestě, kterou se budete ubírat, přišel o život, uvalili byste na mé šediny žal a přivedli mě do podsvětí.*“⁵⁹ Další úryvek nalezneme i u příběhu Chizkijáše: „*Uprostřed svých dnů se do bran podsvětí odeberu, je mi odečten zbytek mých let.*“⁶⁰ Wolff ukazuje na Izaiášovo varování, kdy se nemají lidé ptát mrtvých na živé, ale měli by se dotazovat Boha. Izaiáš žádá svědectví a volá po zákonu. Učinili jsme smlouvu se smrtí, uzavřeli jsme dohodu se světem mrtvých. Je možné, že Izaiáš napadá Egypt kvůli jejich kultu mrtvých. Smlouva se smrtí a se světem mrtvých byla zrušena Hospodinem.⁶¹

Starý zákon v sobě ukrývá i nekromancii, na tu poukazuje u krále Saula, který si žádá ženu, jež umí vyvolat duchy mrtvých. Vydává se za ní do města v přestrojení. Chce přivolat Samuela, tomu se ale nelíbí, že ruší jeho klid. Saul vysvětluje svou tíživou situaci, že Hospodin nereaguje na jeho volání. Samuel nakonec Saulovi předpoví jeho vlastní zkázu.⁶² Wolff si klade otázku, zda opravdu Samuel přišel ze světa mrtvých nahoru. Lidé nemají nic očekávat od duchů, ti totiž přesahují živé. Deuteronomium i Leviticus zakazují všechny praktiky a zvyky, které očekávají jistý návrat ze smrti.⁶³ „*Nebudete si pro mrtvého dělat smuteční zářezy, ani mezi očima lysinu.*“⁶⁴ Národ si nemá volat o pomoc jasnovidce ani věštky za účelem rozmlouvání s duchy, ale je potřeba naslouchat Hospodinu. Leviticus ukazuje na to, jak se očistit od nečistého, pokud se setká s mrtvým.⁶⁵ V Bibli ale také nalezneme projevy smutku, třeba u Ezechiela, kdy pláčou ženy nad smrtí Tamúza.⁶⁶

Hospodin, ač je Starým zákonem chápán jako zlý Bůh, tak je Bohem živých, je tím, který dává život a ten, kdo ochraňuje. Proto potřebovali jistá zaopatření před smrtí, velká

⁵⁸ Srov. WOLFF, H. W. *Anthropologie des Alten Testaments*. s. 155 – 156.

⁵⁹ *Bible Písmo svaté starého a nového zákona*. Gn 42, 38. s. 57.

⁶⁰ Tamtéž, Iz 38, 10. s. 659.

⁶¹ Srov. WOLFF, H. W. *Anthropologie des Alten Testaments*. s. 157.

⁶² Srov. *Bible Písmo svaté starého a nového zákona*. 1 Sam 28, 15 – 19. s. 260.

⁶³ Srov. WOLFF, H. W. *Anthropologie des Alten Testaments*. s. 158.

⁶⁴ *Bible Písmo svaté starého a nového zákona*. Dt 14, 1. s. 172.

⁶⁵ Srov. WOLFF, H. W. *Anthropologie des Alten Testaments*. s. 158.

⁶⁶ Srov. *Bible Písmo svaté starého a nového zákona*. Ez 8, 14. s. 758.

ochrana se nachází ve starozákonní legislativě, neboť před Hospodina nemůže jedinec vstoupit nečistý, to znamená být v kontaktu s neživými, jak osobami, tak zvířaty.⁶⁷ Což dokládá toto: „*Kdo by se dotkl kteréhokoli mrtvého člověka, bude nečistý po sedm dní.*“⁶⁸

Proti nečistotě bojovali Izraelité mytím speciální vodou. To byly tedy obranné postoje podle kultovních předpisů. Kdo se hlásí k Hospodinu, nemusí se starat o své mrtvé vlasy, ani pečovat o vousy nebo tělo. Člověk musí hlavně počítat s tím, že v době smutku truchlí k nepoznání. Jeho ztráta je respektována. Bědování lze najít v žalmu 88. Duše obsahuje velké množství utrpení, vnímá blízkost říše mrtvých, ale i život. Leží v prachu země. Vyvolává v mysli otázky: Jak dělat zázraky s mrtvými? Hlásáme slávu? Vypráví se v hrobě o Hospodinově milosti?⁶⁹

Lidé, ale chtějí žít, touží po vztahu s Bohem. Smrt neoslavují, ani po ní nežádají, aby je nějakým způsobem oslavovala, protože chválit umí jen živí. Pakliže jedinec ztratí vztah, přichází na řadu smrt. Wolff zároveň informuje o jistém vznikajícím problému ve Starém zákoně. Smrt je totiž popsána na jedné straně jako místnost nemilosrdně vzdáleného Boha, který se může dívat. Seběmenší spojení se světem mrtvých bylo zakázáno. Na druhou stranu je smrt každého z nás nezávislá.⁷⁰ V nebezpečí se pak obrací lidé k Hospodinu, protože jen jeho považují za pramen života. „*U tebe je pramen žití, když ty jsi nám světlem, spatřujeme světlo.*“⁷¹ Do říše mrtvých totiž přikazuje vstoupit pouze Hospodin. Ten rozhoduje o přístupu smrti nebo jí může zabránit. Hospodin rozhodl už na začátku o dějinách Izraele, že bezmocní se budou kroutit ve své krvi a i tak mají možnost žít. Člověk má rád jistotu, pokud pomine, ztrácí pevnou půdu pod nohama. Hospodina nelze volat jeho jménem.⁷² „*Je tu ještě někdo s tebou?*“⁷³ Bůh dává naději ale i zatracení: „*I kdyby se prokopali do podsvětí, má ruka je odtud vezme. Kdyby vystoupili na nebesa, strhnu je odtud.*“⁷⁴

Hospodin zná dokonale svůj lid, může očekávat jeho přítomnost, jak na nebesích, tak v podsvětí.⁷⁵ Před Bohem nikdo nikam neuteče, protože: „*Hospodin usmrcuje i obživuje, do podsvětí přivádí a vyvádí též odtud.*“⁷⁶ Wolff zmiňuje, že i smrt může být nesena v duchu naděje. Tu ukazuje na příběhu Jóna, který touží po tom, aby byl schován v podsvětí, dokud

⁶⁷ Srov. WOLFF, H. W. *Anthropologie des Alten Testaments*. s. 159.

⁶⁸ *Bible Písmo svaté starého a nového zákona*. Nu 19, 11. s. 143.

⁶⁹ Srov. WOLFF, H. W. *Anthropologie des Alten Testaments*. s. 159 – 160.

⁷⁰ Srov. Tamtéž, s. 161 – 162.

⁷¹ *Bible Písmo svaté starého a nového zákona*. Ž 36, 10. s. 478.

⁷² Srov. WOLFF, H. W. *Anthropologie des Alten Testaments*. s. 163.

⁷³ *Bible Písmo svaté starého a nového zákona*. Am 6, 10. s. 829.

⁷⁴ Tamtéž, Am 9, 2. s. 831.

⁷⁵ Srov. WOLFF, H. W. *Anthropologie des Alten Testaments*. s. 163.

⁷⁶ *Bible Písmo svaté starého a nového zákona*. 1 Sam 2, 6. s. 236.

nepomine Hospodinův hněv. Prahne po Božím díle. Hospodinova milost přesahuje život, protože lepší než lidská existence, je důvěra. Ta není v žádném uspořádání, pomáhá překonat bolest. Přináší klid a jistotu, že věrné společenství s Hospodinem bude po smrti dokončeno. Wolff evokuje myšlenku na žalm 73, kde Boha Starý zákon pojímá jako hodného. Konejší lid tím, že je stále s ním. Drží ho za ruku. Vede je, i když se vzdálí, je blízko. Člověk tedy očekává spojení s Hospodinem.⁷⁷ Vidí brzkou naději, protože: „*Panovník Hospodin provždy odstraní smrt a setře slzu z každé tváře, sejme potupu svého lidu z celé země.*“⁷⁸ Oni totiž mrtví povstanou, protože se mrtvolky probudí. Mnozí v prachu spí, ale vzbudí se, jedni ke konečnému životu a jiní k zavržení. Vyvolený národ tedy podléhá smrti, ale díky povolání z ní můžou uniknout.⁷⁹

Starý zákon interpretuje smrt jako takovou, ke které život spěchá. Zároveň hovoří o tom, že je potřeba mít hranici mezi začátkem a koncem. Wolff se právem domnívá, že biologická smrt se dělí na stupně. Což se snaží vysvětlit tím, jaké nemoci jedinec podléhá. Jako doklad vykládá žalm 88, kde se nachází smrtelně nemocný, ten dokáže vypovídat o smrti. Dokud orgány fungují, tělo přežívá. Wolff se domnívá, že hovořit o smrti lze ze zkušenosti a to jen díky tichosti a oněmělosti.⁸⁰ „*Já však neslyším, jsem jako hluchý, jako němý, ani ústa neotevřu. Stal se ze mě člověk, který neslyší a neodmlouvá.*“⁸¹ Upřímnost srdce většinou přichází až na sklonku života. Do světa mrtvých Starý zákon počítá těžce nemocné, obžalované, bezmocné, ale také opuštěné. O tom, jak člověk překročí několikanásobně hranici mezi životem a smrtí Wolff dosvědčuje Písmem svatým.⁸² Neboť: „*Bůh vykoupil jeho duši, aby neodešla do jámy, jeho život smí hledět na světlo.*“⁸³

Hospodin pečuje o člověka, pracuje s ním, zachraňuje ho. Autor informuje i o pozitivním vítání smrti, tou se myslí plnost pozemského života, kterou vidí u Abrahama, když umírá starý, spokojený a milovaný. To je podle Wolffa smrt, která člověka může odejmout ze světa, ale jinak ne. Pokud nedošli k naplnění života, nemělo by dojít k odchodu. Delší bytí nad 80 let bylo bolestivé. Starý zákon seznamuje lid i s předčasnou smrtí a ukazuje na ni jako na nepřítele života. Pokud totiž přijde dříve, než se má objevit, je to mnohem větší neštěstí.⁸⁴ S takovou pohromou se setkává Hágar v poušti, když jí dojde voda. „*Nemohu*

⁷⁷ Srov. WOLFF, H. W. *Anthropologie des Alten Testaments*. s. 164 – 165.

⁷⁸ *Bible Písmo svaté starého a nového zákona*. Iz 25, 8. s. 646.

⁷⁹ Srov. WOLFF, H. W. *Anthropologie des Alten Testaments*. s. 166.

⁸⁰ Srov. Tamtéž, s. 167.

⁸¹ *Bible Písmo svaté starého a nového zákona*. Ž 38, 14 – 15. s. 480.

⁸² Srov. WOLFF, H. W. *Anthropologie des Alten Testaments*. s. 167 – 168.

⁸³ *Bible Písmo svaté starého a nového zákona*. Job 33, 29. s. 440.

⁸⁴ Srov. WOLFF, H. W. *Anthropologie des Alten Testaments*. s. 168 – 169.

*se dívat, jak dítě umírá.*⁸⁵ Hospodin je však milosrdný a milostivý. Větší utrpení prožíval David, když mu zemřelo dítě, neměl chuť se postit, ale rád by svého syna přivedl zpět mezi živé. Protože David svého syna navštívit může, což lze chápat jako návštěvu jeho hrobky, ale syn už svého otce nenavštíví.⁸⁶ „*Mrtví nechválí už Hospodina, nikdo z těch, kdo sestupují v říši ticha.*“⁸⁷

Wolff připomíná, že Bůh je lidem za smrt odměnou. Zároveň vnímá mezi Bohem a koncem života jisté napětí, protože není oddělen vztah mezi smrtí a vinou. Předčasný skon většinou platil často jako zaviněná smrt. Lidé, kteří se provinili proti Hospodinu, byli potrestáni. V tomto okamžiku nehrál roli věk. Trest tedy mohl potom vypadat takto⁸⁸: „*Zemře jejich duše v mládí a jejich život skončí se zasvěcenci smilstva.*“⁸⁹ Hospodin klade důraz na ponaučení, protože: „*Když se spravedlivý odvrátí od své spravedlnosti a bude se dopouštět bezpráví podle všech ohavností, jichž se dopouští svévolník, měl by žít? Žádné jeho spravedlivé činy, které konal, nebudou připomínány, zemře za to, že se zpronevěřil, za svůj hřích, kterým se prohřešil.*“⁹⁰ Wolff klade důležitost na moudrost Hospodinovu, protože moudrost evokuje život a může pomoci uniknout smrti tím, když vymyslí nějakou léčku. To znamená, že člověk proti konci života smí něco podniknout, pokud v učení moudrosti a ve slovech Božích nachází správnou cestu. Jakmile se jedinec provinil proti nabídce života, za každou cenu pomine. Provinění úmyslné je neodpuštělné, vede do zkázy a tam vinní trpí. Sám král Šalomoun žádal Hospodina o moudré a rozumné srdce, než dlouhý život, aby mohl spravedlivě jednat. Wolff evokuje otázky typu: Kdo zná, Hospodine, moc tvého hněvu? Kdo se obává tvé zloby? Dochází k závěru, že je potřeba k počítání našich dní zanechat učení a přinést domů čistá srdce. Protože všechno se stalo z prachu a všechno se k němu i vrátí zpět.⁹¹

Čas člověka je také ohrožen různými nemocemi. Toto nebezpečí skrze bolest dává možnost uzdravení. Wolff uvažuje deskriptivně a ukazuje na to, že Izrael trpěl dostatečně mnoho. Nemoc se snaží vysvětlit tím, že jedinci jsou oslabeni, ospalí nebo dokonce vyčerpáni a tudíž nemají dost životní síly. Může dojít ke zranění kvůli nehodě nebo trpí na nohy.

⁸⁵ Bible Písmo svaté starého a nového zákona. Gn 21, 16. s. 37.

⁸⁶ Srov. WOLFF, H. W. *Anthropologie des Alten Testaments*. s. 170.

⁸⁷ Bible Písmo svaté starého a nového zákona Ž 115, 17. s. 556.

⁸⁸ Srov. WOLFF, H. W. *Anthropologie des Alten Testaments*. s. 171.

⁸⁹ Bible Písmo svaté starého a nového zákona Job 36, 14. s. 442.

⁹⁰ Tamtéž, Ez 18, 24. s. 766.

⁹¹ Srov. WOLFF, H. W. *Anthropologie des Alten Testaments*. s. 171 – 172.

Nemocný je však i ten, kterého trápí láska.⁹² „*Občerstvěte mě koláči hroznovými, osvězte mě jablky, neboť jsem nemocen láskou.*“⁹³ Což lze vidět ještě na jiném místě v Písmu: „*Zapřisahám vás, jeruzalémské dcery, jestliže najdete mého milého, co mu sdělíte? Že jsem nemocna láskou.*“⁹⁴

Pakliže vystupuje prorok Izaiáš, ten se snaží lidu připomenout jeho hřích. Trápí se nad utrpením lidí, ten je zaplaven nemocemi. Jako chorobu Starý zákon chápal i měsíční periodu ženy. Krásně popisuje život lidí, jaký vlastně je.⁹⁵ „*Od hlavy až k patě nic zdravého není. Samá modřina a jizva i čerstvá rána, nejsou vymačkány ani obvázány ani ošetřeny olejem.*“⁹⁶ Utrpení přichází také z boje proti nepřátelům, neboť zranění většinou vedou ke konci života.⁹⁷

Velice častými výskyty chorob byly nemoci kůže – malomocenství, tvorba vředů, různé záněty kůže, těžké ekzémy, ale také svrab. Tyto nemoci totiž stojí i v seznamu kleteb. Sám Jób zakusil moc satana, když na něj seslal vředy, které měl od hlavy až k patě.⁹⁸

Proti veškerému utrpení se snažili Izraelité bojovat i tím, že přinášeli oběti Hospodinu, aby na ně neseslal mor anebo nepřátele, kteří by je pobili meči.⁹⁹ I když Bůh na jejich nepravost reagoval takto: „*Ani když se budou postit, nevyslyším jejich bédování, ani když připraví oběť zápalnou a přídavnou, nenajdu v nich zalíbení. Zcela s nimi skoncuji mečem, hladem a morem.*“¹⁰⁰

Ani prorok Ezechiel nešetří Izraelský národ, kde Hospodin přináší hlad, zkázu, dravou zvěř. Zem ohrozí morem, ale i krví, jež bude jejich.¹⁰¹ Wolff vnímá tyto strašné předpovědi dost zásadně, protože v tom vidí, že špatné věci oznamují hromadné nemoci nebo neštěstí. Chromí jsou automaticky slabí, tudíž každý úraz signalizuje jisté ochrnutí a indispozici jednotlivé lidské bytosti. Popisuje hnijící maso na živém lidském těle. Zároveň se zmiňuje o tom, že častou nemocí byla i slepota. Ta nejčastěji hrozila prokletým osobám, neboť:¹⁰² „*Hospodin tě ranní šílenstvím, slepotou a pomatením myslí.*“¹⁰³ Tělesné nedostatky znemožňovaly lidem konat službu ve svatyni, a tudíž byli považováni za nezpůsobilé a také

⁹² Srov. WOLFF, H. W. *Anthropologie des Alten Testaments*. s. 211.

⁹³ *Bible Písmo svaté starého a nového zákona*. Pis 2, 5. s. 620.

⁹⁴ Tamtéž, Pis 5, 8. s. 623.

⁹⁵ Srov. WOLFF, H. W. *Anthropologie des Alten Testaments*. s. 211.

⁹⁶ *Bible Písmo svaté starého a nového zákona*. Iz 1, 6. s. 626.

⁹⁷ Srov. Tamtéž, 1 Král 22, 35. s. 311.

⁹⁸ Srov. WOLFF, H. W. *Anthropologie des Alten Testaments*. s. 212.

⁹⁹ Srov. *Bible Písmo svaté starého a nového zákona*. Ex 5, 3. s. 68.

¹⁰⁰ Tamtéž, Jer 14, 12. s. 704.

¹⁰¹ Srov. Tamtéž, Ez 5, 17. s. 757.

¹⁰² Srov. WOLFF, H. W. *Anthropologie des Alten Testaments*. s. 212 – 213.

¹⁰³ *Bible Písmo svaté starého a nového zákona*. Dt 28, 28. s. 183.

nečisté. Lze chápat postižení jako Boží hněv za hříchy. Trpí jedinec kvůli hnisajícím ranám, můžou být zasaženi smutkem nebo nešťastnou láskou. Tím, že srdce kolísá, dochází ke slabosti těla. Nemocné se snaží zdraví izolovat, mají k nim jistý odpor, pohrdají jimi, neboť se provinili vůči Hospodinu. Wolff poukazuje i na to, jakým způsobem vysiluje bédování, to totiž může vést k vyčerpání sil, ke slábnutí těla a řídnutí kostí.¹⁰⁴

Smrt je stav, ve kterém všichni postrádáme: vodu, jídlo, smysly, lidské společenství. Teologický slovník oznamuje, že nikdo nemůže vidět smrt. Nikdo nemůže vidět její obličej. Nikdo nemůže slyšet hlas smrti. Je to sice kruté, ale smrt si odnáší člověka.¹⁰⁵

1.3.3 Smrt jako setkání s Bohem – výpověď Nového zákona

V Novém zákoně se můžeme setkat s nesmrtelností duše a Bohem živých, ale také láskou. Neboť Otec Bůh nás tolik miloval, že obětoval svého Syna, aby dal lidem život věčný. Písmo svaté dává důraz na příchod Ježíše Krista a také na Boží království. Smrtí jedinec přijímá novou existenci, setkává se s Bohem právě skrze Ježíše. Kdyby Kristus nebyl Bohočlověk, nikdy by nás nemohl vykoupit ani by nemohla být poražena smrt. Skon už nevnímají jako utrpení, jak se dozvídáme ve Starém zákoně, ale s Ježíšem přišlo vzkříšení a nový pohled na smrt. Kristus se stal životem a vzkříšením pro nás pro všechny. Činil zázraky, když mrtvé křísil. Ježíš přijal výzvu svého Otce s pokorou, v úctě k němu, projevil velkou lásku nejen k Bohu, ale i k lidem, když poslechl přání svého Otce na záchranu hříšníků. Od nás se však očekává jistý první krok odevzdání se Kristu a to tím, že se necháme pokřtít, ten je chápán jako podíl na smrti. S přijetím dalších svátostí lze říct, že se podílíme na smrti Kristově. Pokud věříme ve společnou smrt s Bohem, budeme žít v něm. Adama máme brát jako osobu, ve které umíráme a Krista jako život věčný.¹⁰⁶

V. Boublík pojednává o tom, že smrt v křesťanském pojetí musí být námi přijata do nitra, což vede k prožívání ve víře, lásce, ale také v naději. Úmrtí se nemá sledovat negativně, ale máme na ně hledět jako na událost, která spěje ke spáse člověka, jde o svobodu volby. Konec života bychom měli směřovat k životu Ježíše, přiblížit se mu svým chováním. Svět je zaplněn blahobytem a jeho materiální stránkou, že křesťanský život není takový, jak by se zrovna očekávalo. Jsme tu proto, abychom žili a zemřeli, umíráme kvůli tomu, abychom získali život věčný.¹⁰⁷ Smrt je nejvyšším spásným momentem, ve kterém dochází k přechodu Krista na věčnost. Tím, že člověk umírá, dokonává oběť pro věčnou smlouvu s Bohem,

¹⁰⁴ Srov. WOLFF, H. W. *Anthropologie des Alten Testaments*. s. 213.

¹⁰⁵ Srov. *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament IV*. s. 776.

¹⁰⁶ Srov. BRABEC, L. *Křesťanská thanatologie*. s. 47 – 50.

¹⁰⁷ Srov. BOUBLÍK, V. *Člověk očekává Krista*. s. 174 – 177.

protože plnost lásky se může uskutečnit pouze ve smrti.¹⁰⁸ Boublík poukazuje na záhadný obsah skonu, kde podstatnou částí je spásný okamžik. Jedinec v hodině svého konce života si má uvědomit moc hříchu a zrekapitulovat si svůj život tak, aby dokázal odpovědět na Boží volání nebo odmítnout jeho otevřenou náruč. Vykoupení nezávisí na lidské svobodě, ale na Bohu, ten dává smrti jiné hledisko. I člověk má šanci porazit svůj vlastní zánik a to tím, že porazí hřích a život vnímá jako láskyplný. Smrt je totiž dokonalým projevem lásky k Bohu, byť s utrpením, což značí ponížení člověka, když přišel o samostatnost. Vysvobození a rozhodnutí přichází shůry. Smrt je největší zkouškou člověka. Milost od Boha hraje důležitou roli pro celé pokolení. Člověk je v jistém okamžiku bezradný, když se ocitá o samotě, má pocit, že se Bůh odmlčel, obává se ho oslovit.¹⁰⁹

Bůh nechtěl hřích, ale připouští možnost zhřešit. Dává volnost člověku se projevit samostatně. Chce, abychom pochopili velký projev lásky Ježíše Krista tím, že se vydal na smrt. Hospodin hledá řešení, jak obnovit smlouvu mezi hříšníky a tou je právě smrt jediného Syna.¹¹⁰ I on se cítil být v momentu poslední hodiny osamocený. Toužil po přítomnosti Otce. Smrt je konečné vyznání naší víry, projev naděje a také neskonale lásky.¹¹¹

Katechismus klade důraz na smrt Ježíše Krista, která vede ke spáse. Ukazuje pokoru a poslušnost Syna k Otci. Naznačuje sebezapření ve prospěch druhých.¹¹²

R. Guardini vidí ve smrti Krista změnu pro rod Adamův. Popisuje krutou atmosféru Ježíšova skonu. Poukazuje na dokonalost Ježíše, na jeho vynikající oběť i na to, jak dokázal mluvit o své smrti, která nastane. Věděl, že ten okamžik oběti přijde, ale dával svými slovy naději, že vstane z mrtvých. Smrt sice nezměnila podobu, ale dostala smysl, jde o přechod z pozemského života do nového.¹¹³

N. Lohfink klade důraz na to, že věčný život se pojí s osobou Ježíše Krista, ale také s jeho Otcem. Setkání s Bohem je totiž záchranou pro lidstvo, utěšitelem trpících a milujících. Kdo vidí Krista, vidí Boha.¹¹⁴

R. Cantalamessa nastiňuje opět jinou stránku než předešlí autoři. Zabývá se celkově Biblií, ve které nachází verše, v nichž se hovoří o nadcházející smrti každého z nás.

¹⁰⁸ Srov. BOUBLÍK, V. *Teologie dějin spásy*. s. 63 – 65.

¹⁰⁹ Srov. Tamtéž, s. 131 – 143.

¹¹⁰ Srov. BOUBLÍK, V. *Člověk očekává Krista*. s. 34 – 36.

¹¹¹ Srov. BOUBLÍK, V. *Teologická antropologie*. s. 164 – 167.

¹¹² Srov. *Vyznání víry církve*, s. 298.

¹¹³ Srov. GUARDINI, R. *O posledních věcech*. s. 24 – 29.

¹¹⁴ Srov. LOHFINK, N. *Smrti, kde je Tvé vítězství?* s. 21 – 22.

Pohlédneme do Písma svatého na podobenství O boháčovi a stodolách. Majetný muž sice chtěl vystavět nové prostory pro uložení obilí, aby se celkově zaopatřil na několik let. Z podobenství vyplývá, že si vlastní smrt nepřipouštěl, ale Bůh jej nazval bláznem, když mu oznámil, že ještě téhož večera nebude užívat nic z toho, co měl.¹¹⁵ Ježíš o svém skonu s ostatními hovořil, hlásal změnu v životě každého jedince. Sám evangelista Jan se snaží ukázat na takový zvrat ve svém líčení Kristova úmrtí. Ježíš se stal člověkem, aby mohl zápasit se smrtí a porazit ji. Skrze víru jsme počinem Krista přijali nové pojetí konce života. Máme si uvědomit, že nezemřel jen za sebe nebo za lid, který v té době žil, ale jeho skutek se odehrál i pro budoucí generace. Smrt podle Cantalamessy je mostem do křesťanského tajemství.¹¹⁶

J. Ratzinger vysvětluje, že Nový zákon přijal za svou podstatu ten Starý a jen ho posunul dál. Smrt přirovnal k poslednímu nepříteli. Jakmile bude poražen, nastane jediná vláda Boha, ten smrt dokázal odvrátit. S jejím poražením dochází opět ke komunikaci mezi Bohem a lidmi. Ratzinger nás vybízí k přemýšlení, abychom smrt neinterpretovali jako konec veškerého dění, ale jen jako zánik biologické existence. Hovoří o skonu, který náleží přítomnosti, ale život nikterak nepřipomíná. Vystihuje konec života jako viditelný proces rozkladu. Mluví o možnosti postavit se smrti čelem. Budeme-li odvážní, můžeme smrt porazit silou lásky. City nemohou stát samy o sobě, jsou čekatelem na vyzvání. Bůh obětoval Syna z neomezené lásky k nám a Ježíš Kristus odpověděl na volání Otce.¹¹⁷

Rahner a Vorgrimler se shodují, že Ježíš, který přijal tělo a vstoupil na svět jako člověk, činil a trpěl za hříšný lid, změnil význam smrti. Najednou konec života byl spojen s milostí. Ukazují na tělesnost a také na poslušnost a svobodné rozhodnutí se k odevzdání se svému Otci. Ježíšův život, ale i smrt, je vidinou naší spásy.¹¹⁸

P. Kolář vidí v Novém zákoně jisté tajemství smrti Ježíše Krista. Hledí na zákon a snaží se smrti nějak učinit přítrž. Uvědomuje si, že bez Ježíše by lidstvo bylo zahaleno ve stínu konce. Proto Písmem svatým prostupuje smrt celými dějinami. Kristus totiž naplňuje zaslíbení, které je interpretováno jako plodné.¹¹⁹

L. Brabec vyzvedl spoluúčast a podíl na Kristově smrti nejen tím, že hřešíme, ale také přijetím svátostí. Smrt se oslavuje s počinem Ježíše. V. Boublík vnímá svobodu jedince,

¹¹⁵ Srov. *Bible. Písmo svaté starého a nového zákona*. Lk 12, 13 – 21; s. 75 – 76.

¹¹⁶ Srov. CANTALAMESSA, R. *Sestra smrt*. s. 10 – 13.

¹¹⁷ Srov. RATZINGER, J. *Eschatologie – smrt a věčný život*. s. 58 – 60.

¹¹⁸ Srov. RAHNER, K.; VORGRIMLER, H. *Teologický slovník*. s. 359 – 360.

¹¹⁹ Srov. DUPLACY, J. GEORGE, A. a kol. *Slovník biblické teologie*. s. 455 – 456.

nastiňuje správnou cestu Spasitele, klade důraz na rozhodnutí z naší strany. Uvědomuje si materiální stránku současného člověka, která může vést k egoistickému chování. Zároveň ukazuje na milosrdenství a trpělivost Hospodina s námi hříšníky, když hledá alternativní řešení vedoucí ke spáse. Katechizmus vybízí k jednání podle přikázání od Boha a jít ve stopách Ježíše Krista. Na smrt se máme připravovat během svého života, obstát v těžkých zkouškách a chovat se ke druhým s láskou. R. Guardini popisuje smrt, jež přišla s prvním člověkem a s dalším se pojí vzkříšení. Adama ukazuje jako toho, kdo projevil svou slabost a Krista pojí se životem. Ježíš je poslušný svému Otci. Ač se sám bojí smrti, neodmítá ji, ale přijímá. Autor hovoří o léku, který vidí ve křtu. R. Cantalamessa líčí nejprve situaci v podobenstvích za Kristova života a postupně přechází k Ježíši a k významu jeho smrti. Ukazuje na tajemství, které skon přináší. Jedinec již neumírá sám, ale společně s Kristem. Cantalamessa má dojem, že lidé na smrt pohlížejí jako na učitelku života. J. Ratzinger vysvětluje čin Ježíše Krista jako velký projev lásky a odpovědi na Otcovo přání. Smrt přirovnává k nepříteli, kterého je potřeba porazit a dává i řešení ke zdolání tohoto úskalí. K. Rahner a H. Vorgrimler vidí v oddanosti a poslušnosti Krista vstoupit do nebeského království. Spása začala být dostupnou pro lidi.

1.3.4 Smrt jako oběť a oběť za druhé

Starý zákon vypovídá o obětování zvířat, jež lidé činili, aby poctili svého Boha. Hospodin však požaduje na lidské bytosti vzdávání úcty. Obrací se na Abraháma, po kterém chce jeho jediného syna Izáka. Abrahám se nepostavil proti Bohu, připravil vše k oběti, byl však zastaven Božím hlasem. Prošel zkouškou poslušnosti. Oběti lidé nosívali za sebe i místo sebe, chtěli tak ukázat, co náleží Hospodinu. Nový zákon se nevymyká obětí, ta je chápána jako úkon bohopocty. Jedinou krvavou obětí se stal Ježíš Kristus. Daroval se pro všechny, což je pro nás nevyčísitelná cena a smysl z nás vinu. My se máme účastnit nekrvavé oběti, když přijímáme eucharistii, kterou lze chápat jako život. Kristus soucítí s ubohými, s nízkou vrstvou obyvatel, prokazoval jim lásku a na svých činech ukazoval zázraky.¹²⁰ Již stanovením eucharistie Ježíš naznačil svou smrt. Když láme chléb a bere do rukou kalich, dává svému konci života smysl. Tímto úkonem nás spojil sám se sebou. Dává nám možnost se připravit

¹²⁰ Srov. BRABEC, L. *Křesťanská thanatologie*. s. 50 – 56.

na smrt, i když v momentě eucharistie oslavujeme jeho vítězství nad koncem. Dostali jsme dar od Boha, jímž je právě život a na nás je, abychom i my dali Hospodinu odpověď.¹²¹

Cantalamezza vyjadřuje obdiv k postoji apoštolů a jejich blízcímu se konci. Jak dokázali s klidem přijímat vlastní skon. Určitě těžili z víry v Krista, ale nejen z té, důležitou roli hraje i láska k Ježíši, který je jejich cílem. Nic nedokáže lidstvo odpoutat od lásky Kristovy.¹²² „*Silná jako smrt je láska.*“¹²³

R. Guardini informuje, že každý jedinec je zodpovědný za své činy, zakouší smrt, což bere jako následek hříchu. Jenže skon není beznadějný, ale je prosvětlen neskonanou Boží láskou. Skrze Boha vzešel člověk a po čase se k němu vrací. Kristus svou obětí přinesl záchranu pro celé lidstvo. Od nás se očekává, že se budeme účastnit Ježíšova poselství. Boží milost je nutná, darovaná právě skrze Krista a jeho láskyplnou obětí. Naše smrt má ukázat lásku k Hospodinu a Bůh ji již prokázal tím, že poslal svého Syna na zem, aby nás vykoupil.¹²⁴

Obětující lásku můžeme nalézt i u lidí, což dokládají tyto životní příklady.

Se světovými válkami došlo k uvolnění mravů lidí natolik, že krutost se stala děním každého dne. L. Brabec popisuje situaci dějin hitlerovského masového zabíjení lidí v koncentračních táborech. Ukazuje na krutost vojáků. Ptá se, kam se vytratila láska k bližnímu? Odkud se vzala veškerá nenávisť? Popisuje příběh polského kněze Maxmiliána Maria Kolbeho, který se za druhé světové války dostal do koncentračního tábora v Osvětimi. Kolem sebe shromáždil lidi, jež se s ním modlili k Bohu. Vojákům však utekl jeden vězeň a jako trest pro zatčené zvolili smrt 12 jedinců. Vybírali si, kdo zemře v bunkru bez stravy. Maxmilián vybrán nebyl, ale obětoval se za jiného muže, který měl rodinu. Ostatní jej sledovali plni úžasu.¹²⁵

Cantalamezza vypráví příběh o lidech, kteří měli být popraveni, neboť je obžalovali z protistátního spiknutí. Na hlavu každému nasadili kapuci, svázali, přikázali pokleknout. Autor tím chce poukázat na moment, kdy člověk myslí na brzkou smrt, odevzdává se do rukou božích. Příběh končí šťastně, protože přibíhá pobočník s rozkazem, že dostávají milost. Najednou se tu objevují dvě situace, kdy jedinec je nucen přemýšlet o smrti a z druhé

¹²¹ Srov. CANTALAMEZZA, R. *Sestra smrt*. s. 41 – 42.

¹²² Srov. CANTALAMEZZA, R. *Sestra smrt*. s. 23 – 25.

¹²³ *Bible. Písmo svaté starého a nového zákona*. Pis. 8, 6; s. 625.

¹²⁴ Srov. GUARDINI, R. *O osamělých věcech*. s. 30 – 32.

¹²⁵ Srov. BRABEC, L. *Křesťanská thanatologie*. s. 58 – 60.

strany se raduje, protože život je mu zachován. I když umíráme v Kristu, žijeme v něm. Smrt je neomylná, přijde a zároveň nejistá, protože nevíme, kdy přijde.¹²⁶ V Novém zákoně o tom najdeme krásný verš „*Bděte tedy, protože neznáte den ani hodinu.*“¹²⁷

N. Lohfink ukazuje na člověku lásku, protože jen ten, kdo miluje z celého svého srdce, tomu můžeme věřit a důvěřovat mu. Potřebujeme ale důkaz lásky od druhého, pokud se nám jí dostane, utvoří se pevné pouto, které může vést až k oběti. Lásce musíme věřit, na ni se právě odpovídá stejnou mírou.¹²⁸ Bůh poslal na smrt svého Syna z velké lásky k nám a Ježíš Kristus přijal svůj osud za svůj jako odpověď na lásku svého milovaného Otce.

Můžeme shrnout: Ježíš přinesl Otci svou smrt jako oběť za lidstvo z lásky k lidem. K témuž jsme vyzýváni i my: „*Nemá větší lásku, než ten, kdo položí život za své přátele.*“¹²⁹ Oběť a postoj lásky jsou nerozlučně spojeny.

„Smrt je branou do nového života.“¹³⁰

1.4 Psychologický pohled na smrt

Téma smrti je neodmyslitelně spojeno s psychologií. Člověka vědomí o své konečnosti velmi ovlivňuje. V naší lidské výbavě máme vložen strach ze smrti, se kterou se každá společnost vyrovnává jinak. Smrt se řadí mezi „*nejzákladnější lidská témata*“.¹³¹

*Smrt jako psychologická realita – je velmi složitá struktura myšlenek, představ a citů,*¹³² kde tvoří dominantu alarmující bázeň, která doplňuje touhu setrvat naživu. Každá psychologie smrti musí přihlížet k společenskému zařazení zkoumaných lidí.

Pokud zemře vrstevník, je psychologicky celkem nedůležité, jaký je náš věk, ale stále významnější, kolik života mi ještě zbývá. Člověk tím myslí žít v plné aktivitě.

Říčan poukazuje na přínos setkání se smrtí: „naše jednání a prožívání“ spojené se smrtí blízkých se stává významnou „*přípravou na vlastní smrt*“.¹³³

¹²⁶ Srov. CANTALAMESSA, R. *Sestra smrt*. s. 29 – 31.

¹²⁷ Bible. *Písmo svaté starého a nového zákona*. Mt 25, 13; s. 36.

¹²⁸ Srov. LOHFINK, N. *Smrti, kde je Tvé vítězství?* s. 6 – 12.

¹²⁹ Bible. *Písmo svaté starého a nového zákona*. J, 15, 13, s. 107.

¹³⁰ BRABEC, L. *Křesťanská thanatologie*. s. 57.

¹³¹ ŘÍČAN, P. *Cesta životem*. s. 405.

¹³² Tamtéž, s. 408.

¹³³ Tamtéž, s. 411 – 412.

K loučení a životu neodmyslitelně patří smutek, který se má po zemřelém prožít naplno¹³⁴.

Vágnerová odkazuje na Junga a uvádí, že smysluplně prožije druhou polovinu svého života pouze ten, kdo si uvědomuje smrt, tedy konečnost žití.¹³⁵

Uvádí tři složky postojů ke smrti:

Citový postoj vyjadřovaný emocemi zpravidla strachu a úzkosti.

Kognitivní postoj obsahující znalosti o umírání a osobní zkušenosti se smrtí blízkých. Ta je však převážně minimální, převahu mají emoce nad racionalitou.

Postoj v chování ovlivňovaný emotivně, kdy člověk jedná tak, aby se konfrontaci se smrtí vyhnul, ať reálně, nebo symbolicky.¹³⁶

C. G. Jung říká: „*Smrt je duševně stejně důležitá jako narození a je stejně integrální součástí života.*“¹³⁷

Z. Matějček rozšířil řadu základních psychických potřeb J. Langmeiera o *potřebu budoucnosti neboli životní perspektivy* – ta značí rozdíl mezi otevřeností a uzavřeností běhu života, nadějí a beznadějí, mezi životním vzletem a zoufalstvím. *Potřebu otevřené budoucnosti* zařazujeme hierarchicky nejvýše, je jednoznačně jen lidská.¹³⁸

J. Vymětal popisuje akutní krizi člověka, která přichází zcela nečekaně. Poukazuje na „*subjektivní vnímání ztráty, zklamání a ohrožení toho, na čem nám velice záleží.*“¹³⁹

1.5 Setkání se smrtí

V této podkapitole se budu věnovat projevům ztráty blízké osoby, jak se s ní lidé vyrovnávají. Plně souhlasím se Špatenkovou, která vnímá termín truchlení „*na úrovni psychické (např. prostřednictvím emocí, vnímání, postojů apod.), sociální (interakce s ostatními lidmi), na úrovni chování (verbální i neverbální projevy) i na úrovni fyzické (tělesné symptomy, zdraví, resp. nemoc) a spirituální (mysl života).*“¹⁴⁰

¹³⁴ ŘÍČAN, P. *Cesta životem*. s. 411 – 412.

¹³⁵ VÁGNEROVÁ, M. *Vývojová psychologie II* s. 430.

¹³⁶ Srov. Tamtéž, s. 430.

¹³⁷ JUNG, C. G. *Člověk a duše*. s. 239.

¹³⁸ MATĚJČEK, Z. *Co děti nejvíc potřebují* s. 38 – 39.

¹³⁹ VYMĚTAL, J. *Duševní krize a psychoterapie* s. 31.

¹⁴⁰ Srov. ŠPATENKOVÁ, N. *O posledních věcech člověka*. s. 41.

Špatenková odkazuje na Randa a uvádí, že počáteční fází truchlení je smutek a žal.¹⁴¹ Žal definuje M. Nakonečný jako „*smutek akcentovaný zoufalstvím nad nenávratnem největší hodnoty.*“¹⁴²

V současné době termín truchlení je dle Špatenkové vnímán „*na úrovni psychické (např. prostřednictvím emocí, vnímání, postojů apod.), sociální (interakce s ostatními lidmi), na úrovni chování (verbální i neverbální projevy) i na úrovni fyzické (tělesné symptomy, zdraví, resp. nemoc) a spirituální (smysl života).*“¹⁴³

Haškovcová mluví o tom, že druzí tolerují zármutek člověka, který ztratil blízkou osobu, neboť jim odešla ze světa osoba, na které jim záleželo. Pláč tedy není tabu. Člověk se potřebuje nějakým způsobem projevit a ulevit si. Proč by měl člověk smutek v sobě dusit, vůbec by si tím nepomohl a více by se trápil. Je potřeba truchlit, ale také nalézt novou identitu a vzpamatovat se. Lidé mohou plakat a trápit se měsíc a půl nebo dva, pokud se pocity akutního smutku nezmírní, pak by měli vyhledat odbornou péči.¹⁴⁴

Kastová uvádí, že smrtí bývá vždy otřesena vlastní identita člověka, nechápeme své prožívání, přestáváme rozumět světu. Nezbyvá než projít procesem truchlení, kdy se máme odprostit od vztahu s osobou, která zemřela. Je potřeba nově zrealizovat své já. Cílem má být vyrovnání se se smrtí dotyčné osoby, ale stále žít svůj vlastní život.¹⁴⁵

Fáze truchlení, které jsou pro člověka v krizi důležité:

➤ fáze popření – údiv a nespokojenost, že se snad jedná o špatný sen

Tento stav by měl trvat několik hodin či dní anebo týdnů.

➤ fáze propukajících emocí – na povrch vycházejí různé emoce.

Dochází k uvědomění si ztráty, zlosti, ale i to, že dotyčný je určitým způsobem osamocen, má pocit viny, že se právě toto stát nemuselo. Může se však i stát, že člověk bude prožívat radost, protože si uvědomuje, že zemřelý prožívá nový život.

➤ fáze hledání, sebe-nalézání a odpoutávání – člověku se promítají okamžiky, které strávil s osobou, která již není s ním, a doprovázejí je pocity vděčnosti za společně strávený čas.

V této fázi lidé nemyslí na nic jiného, než na zemřelého. Dle Kastové je potřeba si prožít společný život ve vzpomínkách a těšit se z krásných situací, které zažili. Máme si uvědomit, co nám dotyčná osoba do života vnesla, co v nás zanechala, co jsme spolu objevili.

¹⁴¹ Srov. ŠPATENKOVÁ, N. *O posledních věcech člověka.* s. 40.

¹⁴² NAKONEČNÝ, M. *Motivace lidského chování.* s. 317.

¹⁴³ ŠPATENKOVÁ, N. *O posledních věcech člověka.* s. 41.

¹⁴⁴ Srov. HAŠKOVCOVÁ, M. *Thanatologie. Nauka o umírání a smrti.* s. 87 – 92.

¹⁴⁵ Srov. KASTOVÁ, V. *Krize a tvořivý přístup k ní.* s. 75.

➤ poslední fáze truchlení je období, kdy se člověk začne přibližovat světu, ale i ostatním lidem, kdy se také osvobodí od bolesti ze ztráty, kterou prožil.¹⁴⁶

Eis považuje proces truchlení za jednu z nejdůležitějších krizí, jde jen o to, zda ji dokážeme překonat a porozumět sami sobě nebo ne. Člověk se v krizi cítí být velice oslaben, proto je u něho větší pravděpodobnost, nepodávat běžné a očekávané výkony jako dříve, ale může se také chovat úplně jinak, než na něj byli zvyklí lidé v jeho okolí.¹⁴⁷

Špatenková došla k závěru, že pozůstalí se vyrovnávají se smrtí blízkého člověka těmito třemi způsoby:

- 1) *nechávací zármutek za sebou a pokoušejí se jít dál – žít, myslet na budoucnost*
- 2) *neustálá potřeba něco dělat a vytěsňují tak pocit truchlení*
- 3) *opakování a neustálé si připomínání zesnulého – nejčastější způsob¹⁴⁸*

U pozůstalých analyzuje kolektiv autorů E. Ludačková, R. Huneš, N. Špatenková pocity truchlení, mezi něž řadí: pocit smutku, návaly pláče, pocit opuštěnosti, sníženou koncentraci pozornosti, obavy, bezmoc, hněv, ztrátu radosti, nespavost, problémy s jídlem, únavu, nedostatek sil, poruchy imunity, deprese, odmítání skutečnosti, rezignace na kontakty, únikové reakce, halucinace.¹⁴⁹

Postupem času se pozůstalí přizpůsobují odchodu blízkého člověka a integrují se do běžného života. Někdy se u nich mohou projevit okamžiky se vzestupem smutku nad smrtí důvěrně známé osoby.¹⁵⁰ Naše zkušenost ze smrti je taková, že prožíváme utrpení a bolest z odchodu blízké osoby. S odchodem si člověk vybavuje vzpomínky na první polibek své lásky, na bol, ale i radosti s dotyčným zemřelým.¹⁵¹ Ježíš přeci plakal, když zemřel jeho dobrý přítel Lazar, i když věděl o jeho skonu. Kdo však věří v Krista a zemře, bude žít.¹⁵²

¹⁴⁶ Srov. KASTOVÁ, V. *Križe a tvořivý přístup k ní*. s. 78.

¹⁴⁷ Srov. EIS, Z. *Križe všedního dne*. s. 66 – 90.

¹⁴⁸ Srov. ŠPATENKOVÁ, N. *O posledních věcech člověka*. s. 41.

¹⁴⁹ LUDAČKOVÁ, E. HUNEŠ, R. ŠPATENKOVÁ, N. *Průvodce v čase zármutku*. s. 15 – 16.

¹⁵⁰ Srov. ŠPATENKOVÁ, N. *O posledních věcech člověka*. s. 42.

¹⁵¹ Srov. LOHFINK, N. *Smrti, kde je Tvé vítězství?* s. 5 – 16.

¹⁵² Srov. Bible. *Písmo svaté starého a nového zákona*. J 11, 1 – 44; s. 102 – 103.

1.6 Závěrečné shrnutí

Z teologického hlediska nastiňuji situaci Starého zákona, která vychází ze symbolického příběhu o Adamovi, jehož skutek přináší smrtelnost. Bůh stvořil člověka takového, aby mu byl podoben, dal mu možnost se svobodně rozhodnout. Člověk prochází zkouškou, která vede Boha k rozhodnutí, uložit prvním lidem trest. Do světa se dostává utrpení, bolest a v neposlední řadě smrt. Je reflektována z pohledů významných teologů, ale také v Katechizmu katolické církve či Vyznání víry církve, přičemž každý autor klade důraz na něco jiného, ale všichni směřují ke stejnému cíli. Prvotní hřích je natolik viditelný, že stojí za to ukázat, jak trest prostoupil dějiny lidstva.

Dále se věnuji výpovědi Nového zákona, který dává jiný pohled pro skon každého člověka. Nevede k zatracení, ale ke spáse. Autoři ukazují na společný zájem, kterou je osoba Ježíše Krista. Popisují neskonanou lásku Boha k člověku, na jeho nataženou ruku směrem k nám, jedná se o první iniciativu vedenou shůry. Ukazují na Kristovu poslušnost vůči svému Otci. Mění se vnímání smrti oproti starozákonnímu chápání. Je kladen značný důraz na lásku, víru, ale také naději, protože v lásce dochází k velkému činu Boha, když svého Syna obětoval za celý svět. Víru očekává od nás, protože než je Kristus ukřižován, vypovídá o své smrti dříve, než k ní dochází. V neposlední řadě nesmí chybět člověku ani naděje, protože v té jedinec vidí smysl svého skonu. Naděje vede ke spáse, k tomu, že mohu doufat v brzké setkání s Bohem a podílení se na Božím království. Zároveň zde nalezneme i smrt z pohledu obětování se pro druhé. První krvavou obětí se stal právě Ježíš Kristus. Ten nás vybízí k účasti, nechce po nás stejný čin, který podstoupil pro nás, ale při každé mši, když křesťan přichází k eucharistické slavnosti, je spoluúčastný a prožívá oběť s Kristem.

Ukazuji jeden příklad z dějin polského kněze, žijícího v průběhu 2. světové války, který se vzdal svého života ve prospěch svého bližního, aby mohl být ve víře a v naději, že se po koncentračním táboře, vrátí zpátky ke své milované rodině.

Sociologický výzkum ukázal, že smrti a otázkám s ní spojených není věnován v naší společnosti dostatečný prostor. Správné je vedení rozhovorů o smrti a umírání s dětmi.

Psychologie nám přináší poznatky a nové pohledy. Zkušenost nás životně zasahuje a proměňuje, má vliv na naše další chování. Každý si musí projít a prožít „svůj“ smutek. Všichni autoři se shodují v nutnosti projít si fázemi truchlení a vyrovnat se tak se smrtí své blízké osoby a zapojit se opět do běžného života. Psychologové se různí ve fázích

vyrovnávání se této události. Kastová uvádí čtyři fáze, Špatenková pak tři. Všechny fáze jsou pro člověka důležité, každý k tomu potřebuje svůj čas. Po absolvování fází truchlení je člověk schopen se opět vrátit plně ke svým zájmům.

„Smrt – to není zhasnutí světla, to je jen odložení lampy, neboť už svítá.“¹⁵³

¹⁵³ CHANDLEROVÁ, P. BURNEYOVÁ, J. *Jak mluvit s dětmi o smrti*. s. 1.

2 SMRT V ŽIVOTĚ DĚTÍ

Dítě přichází na svět svým narozením a jako každý lidský tvor je smrtelné a nese si své dědičné předpoklady. Člověk je jedinečný a vyrůstá ve své rodině, která jej formuje na jeho životní cestě. Je citlivý a společenský tvor očekávající porozumění od svých rodičů. Oni jsou útočištěm a vedou jej na životní cestě i k chápání smrti, která je nevyhnutelnou součástí života. Pro nás je důležité formování dítěte k běhu života i smrti.

2.1 Vnímání smrti u dětí mladšího školního věku

Předškolní děti znají již dobře slovo smrt, zajímá je, rády si na ni hrají. Je pro ně vratnou událostí.¹⁵⁴

Dle P. Říčana se dítě blíží chápání smrti, jako nezvratné události postupně. Představit si nedokáže možnost úmrtí blízkých ani svého. Okolo osmi let mohou některé děti přijímat myšlenky na smrt se strachem. Zkušenost se smrtí může mít ale i pozitivní přínos. Po dovršení deseti let chápou smrt jako konec veškerého utrpení.¹⁵⁵

L. Lisá s M. Kňourkovou zmiňují, že u mladších školáků dochází k útlumu strachu z pohádkových bytostí a zvířat, nadále se obávají samoty, tmy a bolestivých zákroků. Kolem devátého roku pak dle nich dochází ke změně v chápání smrti. Děti si nepřipouští možnost ztráty svých rodičů.¹⁵⁶ „*Dítě tohoto věku potřebuje pro svůj harmonický vývoj prostředí, kde není hlubokých krizí, kde nachází jistotu – a nezvratnost smrti tuto jistotu narušuje.*“¹⁵⁷

Z poznatků psychologie vychází kolektiv autorů E. Ludačková, R. Huneš a N. Špatenková, u desetiletých a jedenáctiletých dětí uvádějí znalost rozdílu mezi nepřítomností a smrtí a uvědomění si konečnosti lidského života, tedy i toho svého.¹⁵⁸

N. Elias: „*Dříve byly u umírajícího i děti. Tam, kde se větší měrou vše odehrává před očima spolublížních, odehrává se před očima dětí i smrt.*“¹⁵⁹

Koutek J. a Kocourková J. ve své publikaci *Sebevražedné chování – Současné poznatky o suicidalitě a její specifika u dětí a dospívajících* došli k tomuto poznatku „*Pochopení otázky smrti u dětí reflektuje kognitivní vyspělost, která umožňuje posuzovat smrt*

¹⁵⁴ ŘÍČAN, P. *Cesta životem*. s. 409.

¹⁵⁵ Srov. Tamtéž, s. 409.

¹⁵⁶ Srov. LISÁ, L. KŇOURKOVÁ M. *Vývoj dítěte a jeho úskalí* s. 193 – 194.

¹⁵⁷ Tamtéž, *Vývoj dítěte a jeho úskalí* s. 194.

¹⁵⁸ Srov. LUDAČKOVÁ, E. HUNEŠ, R. ŠPATENKOVÁ, N. *Průvodce v čase zármutku* s. 8.

¹⁵⁹ N. ELIAS. *Über die Einsamkeit der Sterbenden in unseren Tagen* s. 16.

*jako nezvratnou událost. Přijetí smrti s její ireverzibilitou je dlouhodobý proces, který se završuje někdy mezi 9. – 11. rokem věku. Před tímto věkem bývá smrt chápána jako něco, co lze vrátit zpátky. Toto téma se často objevuje v pohádkách“.*¹⁶⁰

2.2 Setkání dětí se smrtí v životě

Psychologové Z. Matějček a Z. Dytrych uvažují nad situací setkávání dnešních dětí se smrtí. Doba, kdy se děti setkávaly se smrtí jakožto nutným jevem ve světě, je pryč. V současnosti se nedostanou ani k venkovské zabijačce, a pokud, tak k hotové výrobě jitrnic a jelit. V naší současné době naleznou mrtvého ptáka na cestě, vidí přejetého ježka, zajíce, ale smrt blízkého tvora se jich celkem dotýká jen v případě, že jim uhyne jejich domácí mazlíček. To považují psychologové za významné ve výchově dítěte. Tito malí zvířecí kamarádi dětí mají krátkou délku života a dítě je tak nuceno se vyrovnat s jejich přirozeným odchodem. S konečností a nezrušitelností smrti se dítě může seznámit jen tehdy, když zasahuje někoho z jeho blízkých lidí, který odešel z tohoto světa.¹⁶¹

Z. Matějček a Z. Dytrych dále uvádějí, že u dětí jejich schopnost vnímat prožitek ztráty „*toho, co v jejich mysli a v jejich citech bylo spojeno s oním milovaným člověkem, který odešel,*“¹⁶² nepocítují okamžitě naráz, ale spíše k poznání ztráty milovaného člověka dospívají.

Psychologové došli k dvěma základním poznatkům:

- Děti v mladším školním věku přijímají zprávu o úmrtí daleko poklidněji a vyrovnaněji, než si dospělí představují.
- Pomoc dětem v truchlení má trvat po celou dobu vyrovnávání se dítěte s onou ztrátou, nemá být omezena jen na dobu tragické události a pohřbu.

Pro správné chování se v této krizové situaci stanovili tři zásady psychohygieny:

- 1) *Upřímnost a otevřenost.* Společné sdílení a prožívání nejen radostných, ale i bolestných událostí v rodině.
- 2) *Atmosféra bezpečí a jistoty.* Dle potřeb dítěte mu mají být rodiče oporou.
- 3) *Prožití a zpracování smutku.* Samozřejmostí by měla být účast dítěte na pohřbu a pravdivé citlivé zodpovězení jím vznesených otázek.¹⁶³

¹⁶⁰ KOUTEK, J. KOCOURKOVÁ, J. *Sebevražedné chování – Současné poznatky o suicidalitě a její specifika u dětí a dospívajících* s. 47

¹⁶¹ Srov. MATĚJČEK, Z. DYTRYCH, Z. *Radosti a strasti prarodičů aneb když máme vnoučata* s. 129.

¹⁶² Tamtéž, *Radosti a strasti prarodičů aneb když máme vnoučata* s. 130.

¹⁶³ Srov. MATĚJČEK, Z. DYTRYCH, Z. *Radosti a strasti prarodičů aneb když máme vnoučata* s. 130.

Socioložka J. Šiklová v knize *Vyhoštěná smrt* poukazuje na vědomost dětí o smrti a důvodu její tajuplnosti. Tím, že „*ji neprožily a rodiče o ní nemluví, je pro ně tajuplná, a tím víc je děsí. Jako by se za smrt někdo měl stydět*“¹⁶⁴

2.2.1 Účast dětí na pohřbu

Má se dítě účastnit pohřbu? Naše společnost nemá normou ustanoveno co se má, smí, nesmí.

Pozitivní působení pohřbu na děti:

Říčan se vyjadřuje, že je prospěšné, aby dítěti bylo řečeno o smrti, aby vidělo zármutek pozůstalých a podílelo se na něm svou účastí.¹⁶⁵

Psychologové Z. Matějček a Z. Dytrych konstatují, že pohřeb naplňuje dětské prožitky, které jsou vnímány přirozeně, nikoliv ve fantazii. Vše se děje ve společenství rodinné vzájemnosti.¹⁶⁶

Negativní důsledky ochrany dětí před faktem smrti:

P. Říčan upozorňuje, že pokud to rodiče sdělí dítěti později, už nikdo netruchlí a nepláče, dítě tak nemůže prožít přiměřené city a dostatečně se vyplakat.¹⁶⁷ Shodně se vyjadřují i Z. Matějček a Z. Dytrych, kteří zmiňují pomínutí semknutosti rodiny, což pro dítě znamená nepříznivé podmínky. U dětí se mohou projevit *děsivé sny, přepjatá fantazie, někdy i projevy vůči těm, kdo se v jeho očích dopustili „podvodu“, kdo mu „lhali“, kdo mu „tak důležitou věc zatajili“*.¹⁶⁸

¹⁶⁴ ŠIKLOVÁ, J. *Vyhoštěná smrt*. s. 61.

¹⁶⁵ Srov. ŘÍČAN, P. *Cesta životem*. s. 409.

¹⁶⁶ Srov. MATĚJČEK, Z. DYTRYCH, Z. *Radosti a strasti prarodičů aneb když máme vnoučata*. s. 131.

¹⁶⁷ Srov. ŘÍČAN, P. *Cesta životem*. s. 409.

¹⁶⁸ Srov. MATĚJČEK, Z. DYTRYCH, Z. *Radosti a strasti prarodičů aneb když máme vnoučata*. s. 131 – 132.

2.3 Jak mluvit s dětmi o smrti

Když do rodiny přijde smrt, pojí se s bolestí a smutkem, ale zároveň je tu vidina naděje a radosti. Děti slovu smrt příliš nerozumějí, dokud se nesetkají se ztrátou. Může to být někdo z rodiny nebo oblíbené zvířátko, které měly rády. Děti jsou zvědavé a rodiče by se měli snažit odpovídat na jejich otázky. Dospělí jedinci často nedokážou o smrti hovořit otevřeně, protože se jich dotýká a zraňuje je. P. Chandlerová a J. Burneyová se shodují na tom, že nejlepší pro děti a jejich rodiče je, když se konec života ukáže na příkladu s mrtvým broukem nebo s rybkou. Nemělo by se nic zatajovat, vhodné vysvětlení pro děti je, když se řekne přesně, co se stalo. Pokud zemře někdo z rodiny, rodiče by neměli svůj smutek skrývat, dítě totiž vycítí napětí. Není vhodná izolovanost, ta vede ke strachu a úzkosti. Děti by měly mít možnost se zúčastnit posledního rozloučení.¹⁶⁹ „*Dítě bude spíše ochotno přijmout rozloučení s milovaným člověkem při smrti a pohřbu, bude-li vědět, že nějaká část toho člověka žije dále.*“¹⁷⁰ Děti můžou ztrátu blízké osoby vnímat poněkud jinak než dospělí, nemusí být příliš smutné nebo plakat. Je možné, že si ve smrti najdou pozitivní okamžik jako to, že se sjelo velké množství lidí a mezi nimi byly i další děti, se kterými si mohlo hrát.¹⁷¹

Člověk by se měl rozloučit se zemřelým. Obvyklou rozlučkou se stal pohřeb. Dětem je potřeba vysvětlit, co to pohřeb znamená, jak probíhá a měly by mít prostor se svobodně rozhodnout, zda se ho chtějí zúčastnit. Stačí být jen zapojení se do výběru smutečních květin. Zároveň rodiče mají informovat třídní učitelku, co se stalo, aby věděla, co dítě prožívá, neboť smutek je přirozenou reakcí. Měli bychom si také uvědomit, že se ztrátou se každý jedinec vyrovnává jinak. Jedni na příklad potřebují společnost a druzí jsou raději o samotě. U dětí se můžou emoce často střídát, proto by si rodiče měli najít čas a pomoci jim, aby své city jakýmkoli způsobem vyjádřily. Potřebují se totiž cítit v bezpečí a mít jistotu.¹⁷² Autoři publikace *Průvodce v čase zármutku* se shodují a doporučují, že „*vhodné je založit si deníček, do něhož může dítě zapisovat své pocity, které prožívá, psát básničky, o tom, co jej trápí.*“¹⁷³

Udílejí radu rodičům, aby se věnovali svým dětem, odpovídali jim na otázky, vysvětlovali, co je třeba a řekli jim i to, že je mají rádi. Rodiče by měli také brát děti

¹⁶⁹ Srov. CHANDLEROVÁ, P.; BURNEOVÁ, J. *Jak mluvit s dětmi o smrti*. s. 2 – 3.

¹⁷⁰ Tamtéž, *Jak mluvit s dětmi o smrti*. s. 2.

¹⁷¹ Srov. Tamtéž, *Jak mluvit s dětmi o smrti*. s. 3.

¹⁷² Srov. LUDAČKOVÁ, E.; HUNEŠ, R.; ŠPATENKOVÁ, N. *Průvodce v čase zármutku*. s. 9.

¹⁷³ Tamtéž, *Průvodce v čase zármutku*. s. 9.

na hřbitov a společně pečovat o hrob. Děti se mohou zapojit do okrašlování nebo zapalování svíce. Zároveň je vhodné vzpomínat na zemřelého, aby si ponechaly nějakou památku.¹⁷⁴

2.4 Setkání dětí se smrtí v médiích

Současná společnost velkou měrou ovlivňuje vliv médií, děti tráví většinu svého volného času právě u nich, která ukazuje smrt zkresleně.

Psycholog Juraj Barbarič se zabývá vlivem médií, jak působí na náš život, nakolik ho ovlivňují. Jejich působením se začleňujeme do dnešní moderní společnosti, aby se nelišil od druhých. Za nejvlivnější považuje televizor, nástroj, který je plný nejen velkého množství násilí, ale i vlivných reklam. Skoro v každé domácnosti se vyskytuje počítač s připojením na internet. Pomocí těchto technických příslušenství lze vyhledat patřičné množství informací, spustit pohádky nebo se nechat vtáhnout do různých her, které nás mohou odpoutat od reálného světa. Média vnímáme hlavně zrakem a sluchem, podvědomě, ale i nevědomě. Ovlivňují hlavně děti, pubescenty a adolescenty, ale mohou to být i dospělí, kteří jsou oslabeni v některých funkcích a hledají své normy, kde by mohli vyniknout a nestrádat. Působí na chování, které nemusí být vždy žádoucí.¹⁷⁵

Pedagogové, ale i psychologové, vyslovují obavu nad působením médií, jak televizoru, tak i jiných sdělovacích prostředků. Vliv by měl být pozitivní, ale v současné době tomu tak není. Odborníci věnovali svou pozornost zápornému vlivu médií, na kterých může vzniknout návyková závislost. Problém spatřují v neschopnosti rozlišit, co je reálné a co je smyšlené. Nadměrné sledování ovlivňuje děti v jejich chování. Setkávají se tak s kriminálními seriály, v nichž prožívají utrpení. Nejen prostřednictvím obrazovky, ale i internetu se setkávají děti denně se smrtí. Příkladem mohou být počítačové hry. Ty obsahují násilí, které vede až ke krajnosti, děti zabíjí s radostí své protivníky a necítí lítost, protože je žene touha po vítězství. Utrpení ve sdělovacích prostředcích se stalo běžnou součástí našeho života.¹⁷⁶

Děti si dokáží hrát na mrtvé, když si hrají na různé střelečky a bitky, ale po chvíli vstávají a jsou živé. Konečnost smrti však do 9 let nechápou.¹⁷⁷

¹⁷⁴ Srov. Tamtéž, *Průvodce v čase zármutku*. s. 10 – 12.

¹⁷⁵ [on-line]. Dostupné na <<http://www.tf.jcu.cz/getfile/31eb2b8350a190e4>> [Citováno 2014-11-18].

¹⁷⁶ Srov. BURNEYOVÁ, J.; CHANDLEROVÁ, P. *Rodiče, děti a televize*. s. 2 – 3.

¹⁷⁷ Srov. CHANDLEROVÁ, P.; BURNEOVÁ, J. *Jak mluvit s dětmi o smrti*. s. 2 – 3.

Pokud děti vidí smrt ve svém blízkém okolí, „*stávají se méně citlivé k tragédiím, které se opravdu staly, a mají sklon reagovat na ně s lhostejností.*“¹⁷⁸

Psychiatr I. D. Yalom hovoří o popírání smrti, považované za vratnou, na čemž nese svůj podíl programové vysílání ukazující postavy „*nejrůznějším způsobem rozstřílené, rozdrčené, rozmačkané nebo znetvořené,*“ které jsou opět zázračně obnovené.¹⁷⁹

2.5 Setkání dětí se smrtí ve výuce

Děti vychovávají a připravují pro život rodiče, kterým s výchovou pomáhá i škola. V této kapitole se seznámíme s možnostmi setkání se smrtí dětí v rámci výuky. Ohlédnou-li se na svá školní léta, nikdo s námi v rámci výuku o smrti nikdy nehovořil. Je tomu tak, ale i dnes?

Rámcový vzdělávací program pro základní školy nezačleňuje smrt do běžné výuky pro první stupeň, ačkoliv by to člověk předpokládal. Kapitola Člověk a jeho zdraví dětí učí o těle, o vývoji jedince, ale ten není dokončen. Když bychom nahlédli do učebnice pro 3. třídu předmětu Přírodověda, vývoj je zakončen seniorem, kterým se jedinec stává 65 rokem.¹⁸⁰

Mnohem přínosnější jsou učebnice literatury, i když rámcový vzdělávací program o smrti vůbec nemluví, děti mají možnost se s ní prostřednictvím čítanek setkat právě ve škole.

Již ve 3. třídě se děti setkávají se smrtí v hodině čtení, kdy se jim v čítance objevuje text s titulem: *Myši patří do nebe*, autorkou je Iva Procházková. Příběh promlouvá ke čtenářům z úst malé myšky, která právě zemřela. Vydává se na daleké putování, jež má značit odchod ze země a také změnu jejího stavu. Potřeba se rozloučit se starým životem. Iva Procházková dětem sděluje, že se smrtí si člověk vybavuje radostné chvíle i stinné stránky. Úryvek nejprve ukazuje na to, jak se myška Šupito loučí se svým starým životem, jak se snaží uchovat si krásné okamžiky.

Druhá část úryvku myšího příběhu se odehrává v dlouhé frontě, která čeká na přijetí do nebe.¹⁸¹ Šupito je doprovázena na své cestě svými přáteli, aby nezabloudila, ubezpečují ji,

¹⁷⁸ BURNEYOVÁ, J; CHANDLEROVÁ, P. *Rodiče, děti a televize*. s. 3.

¹⁷⁹ YALOM, I. *Existenciální psychoterapie*. s. 101.

¹⁸⁰ Srov. [on-line] Dostupné na <www.msmt.cz/vzdelavani/zakladni-vzdelavani/upraveny-ramcovy-vzdelavaci-program-pro-zakladni-vzdelavani> [Citováno 2015-01-10] s. 90.

¹⁸¹ Srov. ČENKOVÁ, J.; JEŽKOVÁ, A. *Čítanka pro základní školy 3*. s. 52 – 53.

že se nic nemůže stát, protože *přece nemáme opravdové tělo*.¹⁸² Zároveň nepocítují žádný strach. U brány ji vítá jménem koza, která po zjištění pouští myšku do nebe s mýdlem a ručníkem v ruce.¹⁸³

Jedna z pohádek ukazuje i na běžnou součást života. V příběhu se objevuje Mrazivec, který chce ukázat svému otci Mrázovi, že už by mohl převzít jeho práci. Vydává se ven na procházku, vidí otlého muže na saních, pořádně zafouká, přidává na síle, až pán umrzne k smrti.¹⁸⁴

Ani učebnice pro 4. ročník nenechává žáka bez povšimnutí. Nachází se v ní *Úsporná pohádka*, již autorem je Jan Werich. Pojednává o muži, který kradl a nehleděl cedulí u plotu domů. Při jedné ze svých loupeží, pes upozornil svého spícího majitele, který vlastnil zbraň. Lupiče vyhnali, ale zranili, utekl jim na koni. Oř však při cestě zahynul. Autor sděluje, že tma evokuje smrt. Pes honí lupiče a pak najednou všichni stojí nad bezvládným tělem, uštváli ho, zabili.¹⁸⁵

Dalším setkáním pro děti se stává příběh *O Anežce České*, kde se píše: „*vojáci i nevinní umírali v ulicích*.“¹⁸⁶ Líčí život této osobnosti, s jakou láskou a ochotou se snažila usmířit Otce a jeho syna.

Typickou ukázkou pro čtenáře 4. ročníku je *Polednice* od Karla Jaromíra Erbena, s níž se mohou děti setkat. Vnímají matku jako kárajícího rodiče, jež volá nadpřirozenou bytost k usměrnění svého nehodného dítěte. Při příchodu svého činu lituje a chrání své milované dítě svým vlastním tělem tak silně, že ukončuje mladý život.¹⁸⁷

Ke konci učebnice se vyskytuje báseň Vítězslava Nezvala, která nese název: *Byl jeden král*. Vypráví o králi, jenž se netěšil ze světa. Rád jedl med, a když přilétla vos, nevadilo mu to. Měl najednou společnost. Po určité době, ale krále začal svědět nos a musel si kýchnout. Vose se čin krále nelíbil a tak „*ta vos krále bodla a král měl z toho smrt*...“¹⁸⁸

V 5. ročníku se děti setkávají v čítance s básní *Štědrý den* od Karla Jaromíra Erbena. Sledují příběh dvou dívek, Marie a Hany, které předou na kolovrátku a chtějí znát svou budoucnost. Chtějí znát svého milovaného. Vydávají se o půlnoci k vodě, dělají si otvor, aby na hladinu mohly nahlédnout a vidět svou budoucnost. Hana je šťastná, na hladině se jí zjevil

¹⁸² Tamtéž, *Čítanka pro základní školy 3*. s. 53.

¹⁸³ Srov. Tamtéž, *Čítanka pro základní školy 3*. s. 54 – 55.

¹⁸⁴ Srov. ČEŇKOVÁ, J.; JEŽKOVÁ, A. *Čítanka pro základní školy 3*. s. 86.

¹⁸⁵ Srov. ČEŇKOVÁ, J.; JEŽKOVÁ, A. *Čítanka pro základní školy 4*. s. 23 – 25.

¹⁸⁶ Tamtéž, *Čítanka pro základní školy 4*. s. 94.

¹⁸⁷ Srov. Tamtéž, *Čítanka pro základní školy 4*. s. 111.

¹⁸⁸ Tamtéž, *Čítanka pro základní školy 4*. s. 192.

Václav, hoch, kterého měla ráda, ale Marii takový osud bohužel nečekal.¹⁸⁹ „*Ach vidím, vidím – je mlhy mnoho, všecko je mlhou zatmělé; červená světla blýskají z toho – zdá se mi se býti v kostele. Něco se černá mezi bílými – však mi se rozednívá již: – jsou to družičky, a mezi nimi – proboha! rakev – černý kříž!*“¹⁹⁰ V zimě si potom o osudu obou dívek vyprávěly jiné, které předly len. Mluvily o svatbě Hanky a Václava a také o neštěstí Marie, která zemřela.¹⁹¹

Ukázka od Karla Maye s názvem *Krev bratrství*. V úvodu hovoří o pohřebním obřadu, o rakvi a o tom, jak stavěl apačský kmen hrobku z kamení. Indiáni během obřadu zpívali smutné písničky, z úst zaznívaly výkřiky smutku, ale i bolesti. Hrob označili křížem, protože věděli, že bílá rasa tak uctívá své mrtvé. Ti, kdo se dívali, měli pocit, že tanec nad hrobem je součástí cirkusového představení. Přitom Apači vyjadřovali určitý způsob úcty. Celou slavnost zakončili smuteční řečí, že člověk je podoběn slunci, protože zapadá a to má symbolizovat smrt jedince.¹⁹² Učebnice není chudá ani na romské pohádky a příběhy. V jedné z nich, Romské zrcadlo, oznamuje král všem Romům, že brzy zemře. Zrcadlo má být pro ně ukazatelem, které jim pomáhá nahlédnout do budoucnosti, pokud budou držet pohromadě, pokud jej rozbijí, na všechno zapomenou. Jakmile král zemřel, s pláčem a zármutkem jej pohřbili.¹⁹³

Další ukázka, která obsahuje smrt, pochází z českých dějin. Vypráví se v ní o králi Vladislavovi II. a českých rytířích. O tom, jak zdolali dravou řeku, jež se neobešla bez obětí. Zmiňuje se o rytířích, jak obléhali Milán.¹⁹⁴

Literatura pro 5. ročník je dosti bohatá, v *Odměněné lidskosti* se mluví o napoleonské válce odehrávající se u Varvažova. V úvodu se zmiňuje smrt důstojníka, jenž padnul na českém území. Jeho tělo našel sedlák, který byl mrzutý, že ho našel. Představa, že jej musí pochovat, se mu moc nelíbila. Viděl v tom totiž práci bez nároku odměny. Dostal nápad, že tělo přenese o kousek dál, na pozemek svého souseda. Když mrtvého našel Jíra, kterému lán patřil, vykopal hrob pro napoleonského důstojníka a tak uctil jeho památku. Jednoho dne se ve vesnici objevil kočár zdobený zlatem, muž, který v něm seděl, se dozvěděl, že jeho syn padl ve Varvažově a šel hledat jeho hrob. Jírovi poděkoval za pochování syna a dal mu mnoho zlata.¹⁹⁵

¹⁸⁹ Srov. ČEŇKOVÁ, J.; JONÁK, Z. *Čítanka pro základní školy 5.* s. 47 – 48.

¹⁹⁰ Tamtéž, *Čítanka pro základní školy 5.* s. 48.

¹⁹¹ Srov. Tamtéž, *Čítanka pro základní školy 5.* s. 49.

¹⁹² Srov. ČEŇKOVÁ, J.; JONÁK, Z. *Čítanka pro základní školy 5.* s. 55 – 56.

¹⁹³ Srov. Tamtéž, *Čítanka pro základní školy 5.* s. 128 – 129.

¹⁹⁴ Srov. Tamtéž, *Čítanka pro základní školy 5.* s. 131 – 132.

¹⁹⁵ Srov. Tamtéž, *Čítanka pro základní školy 5.* s. 133 – 134.

V učebnicích se děti setkávají se smrtí v předmětu Český jazyk, ale nerozebírají jí. Nevystupuje do dialogu, ale mohou být impulsem k zamyšlení.

2.5 Závěrečné shrnutí

Pro vyrovnaný vývoj dítěte je potřeba dobré rodinné zázemí. Platí to i pro případ setkání se smrtí. Dítě tak nachází oporu v řešení svých strachů. Děti od 9 do 11 let si uvědomují velice dobře svou konečnost a nepřítomnost zemřelých. Odborníci shledávají, že se v dnešní době dítě již běžně nesetkává se smrtí. Jediný výchovný dotek smrti spatřují v úhynu dětského mazlíčka. Psychologové doporučují pro krizovou situaci dítěte otevřenost a pocity jistoty a bezpečí. Rodiči má být dítěti vše pravdivě zodpovězeno a ponechán mu dostatečný čas k vyrovnání se s novou situací. Nadměrná sledovanost televize vede odborníky k vyslovení obavy z neschopnosti rozlišení reálného a smyšleného světa u dětí. Lze říci, že prostřednictvím televizních obrazovek se děti setkávají se smrtí, ale ne v její přirozené podobě. Přihlíží nespočetným smrtím v seriálech, zprávách, kde jsou vraždění i neviní. Tyto krvavé scény se odehrávají bez jakýchkoliv slz, bez zármutku. Nevyskytují se zde žádní příbuzní ani přátelé obětí.

Se smrtí se setkáváme nepřímo prostřednictvím pohádek, dětských her nebo přímo pokud jsme přítomni umírání. Různá vyprávění v nás mohou iniciovat představivost katastrofy a boje. Bojíme se situací ohrožujících náš život takzvaných „smrtných nebezpečí“ s kterými jsme konfrontováni.¹⁹⁶

Z toho vidíme, že *komponent existenciální motiviky* je přítomen ve výuce přímo v literatuře.¹⁹⁷ Zobrazení smrti v čítankách často odpovídá pojetí smrti v tradiční společnosti, kdy byla smrt přirozenou součástí lidského života, umíralo se v rodinném kruhu doma. O smrti se otevřeně mluvilo a umírající se na svůj konec mohl připravit. Moderní společnost dětem v hodinách takovou možnost nedává, protože smrt je tabuizována a lidé se jí bojí. Vyučující si může vyčlenit prostor k diskusi, ale ve většině případů se neděje.

¹⁹⁶ Srov. ŘÍČAN, P. *Cesta životem*, s. 408.

¹⁹⁷ Srov. KUBECZKOVÁ, O. *Smrt a dítě. Existenciální motivika v české literatuře pro děti a mládež*. s. 4.

3. RITUÁLY

Člověk ve svém životě prochází různými rituály, souvisícími s jeho vývojem. Ať už se jedná o vítání občánků nebo přechod z dětství do dospělosti. Rituál je jistou změnou pro člověka. Pomáhající nám včlenit se do společnosti. Zaměřím se na vymezení pojmu. Především se v této kapitole budu věnovat přechodovému rituálu, jímž je smrt. Popíši vývoj a druhy rituálů.

3.1 Vymezení pojmu rituál

J. Karlová se vyjadřuje k nesnadnosti obecného vymezení pojmu rituál z důvodu promítání subjektivního chápání člověka. Odvolává se na Clifforda Geertze s nutností brát zřetel na hledisko příslušného kontextu:¹⁹⁸

„Pojem „rituál“ je vyvozen od latinského slova „ritus“, které označuje zvyklost projevující se v řeči, gestech a jednání, případně počínání podléhající určitým pravidlům a realizované v určitém sledu.“¹⁹⁹

Dle P. Kunze a C. Salamandera pomáhají rituály člověku zvládnout nároky přinášené všedním dnem. Rituály nás provázejí všemi přechodovými fázemi života. Zvyklosti jsou nutnou součástí naší existence, člověk je na ně odkázaný. S pomocí rituálů zvládneme i těžké chvíle.²⁰⁰

Každý rituál má své zvláštnosti, dle Kunze a Salamandera uvádějí těchto šest.

- *Rituály mají svůj pevně daný průběh.*
- *Podléhají určitým pravidlům anebo schématu.*
- *Určité způsoby chování se v jistých situacích opakují.*
- *Rituály lze provádět jako naučené, nebo naopak nevědomé.*
- *Průběh rituálu je (s výjimkou počáteční fáze praktikování) dobře známou záležitostí.*

¹⁹⁸ Srov. KARLOVÁ, K. *Slavnosti a rituály jako zpráva o obrazu světa*. s. 37 – 38.

¹⁹⁹ KUNZE, P. SALAMANDER, C. *Malé děti potřebují rituály* s. 11.

²⁰⁰ Srov. Tamtéž, *Malé děti potřebují rituály* s. 5 – 8.

- *Smysl rituálů není uchopitelný logicky, nýbrž spočívá ve faktu, že rituály jsou uznávány a zachovávány.*²⁰¹

Rituály upevňují vztahy a působí na společný prožitek situací. Kladně působí na překonávání krize, dokáží zprostředkovat jistotu, zmírňují obavy, poskytují oporu a důvěru, pomáhají vyjadřovat pocity.²⁰²

3.2 Pohřební rituály

Pohřební obřady přispívají k provedení společnosti problematickým obdobím změny statusu. Princip obstarávající odloučení od starého statusu a připojení jiného, současně dává příležitost všem zúčastněným si změnu uvědomit, akceptovat ji a znovu si utřídit vztahy, aby odpovídaly aktuálním potřebám.²⁰³

*„Pevné, důstojné pohřební rituály a další zvyklosti s mrtvým tělem snižují strach z vlastní smrti.“*²⁰⁴ Citově nám prospívají, přinášejí nám bezpečí a útěchu. Pohřební rituál přispívá k přiměřenému truchlení.²⁰⁵

Shodně se o rituálech vyjadřuje i B. Baštecká. Dle ní rituály *„pomáhají vytvářet a udržovat společenství a odklánějí působení nepříznivých sil.“*²⁰⁶ Upozorňuje, že rituálů se nedostává ve zdravotnických zařízeních, domovech pro seniory a azylových domech, kde zůstávají pozůstalí nejen v řadách umístěných v zařízení, ale i v řadách zaměstnanců. Obřady v sobě nesou účinné složky truchlení, jejich nedostatkem přicházíme *„o smíření s věčnou přítomností smrti v životě“* a o stálý přísun vzpomínek.²⁰⁷

N. Špatenková vyjmenovává funkce pohřebního rituálu:

- *biologická funkce* – spojená se starostí o tělo
- *sociální funkce* – uvádí pozůstalé do nové role
- *psychologická funkce* – přináší prostor pro rozhovor o zármutku a vzpomínání na zesnulého
- *kulturní a religiózní význam* – pohřeb zapojuje realitu lidského života a dává jí smysl a význam²⁰⁸

²⁰¹ Tamtéž, *Malé děti potřebují rituály* s. 9.

²⁰² Srov. KUNZE, P. SALAMANDER, C. *Malé děti potřebují rituály* s. 14.

²⁰³ Srov. KARLOVÁ, K. *Slavnosti a rituály jako zpráva o obrazu světa.* s. 126.

²⁰⁴ ŘÍČAN, P. *Cesta životem,* s. 416.

²⁰⁵ Srov. Tamtéž, s. 416.

²⁰⁶ BAŠTECKÁ, B. *Klinická psychologie v praxi.* s. 163.

²⁰⁷ Srov. Tamtéž, s. 163 – 164.

²⁰⁸ ŠPATENKOVÁ, N. *O posledních věcech člověka* s. 166.

J. Karlová zmiňuje, že úkolem pohřebních rituálů je překlenutí krizového okamžiku způsobeného úmrtím. Ustálený rámec rituálů ulehčuje přijetí ztráty, konstituuje ohraničení společenských postavení, vzájemných vztahů a očekávání, uschopňuje člověk k ventilaci napětí a emocí. Navíc rituály umožňují projevit vzájemnou sounáležitost a solidaritu.²⁰⁹

Běžně se lidé svých obvyklých významných rituálů nevzdávají. V případě tradic spojených se smrtí a umíráním došlo ke ztrátě pevného pohřebního ritu.²¹⁰

Dle sociologa N. Eliase vyhýbání se zaběhlým rituálům souvisí se stoupajícím požadavkem na individuální vynalézavost a vyjadřovací schopnost jedince. Dnešní společnost se svým způsobem soužití očekává zdrženlivost v silných emocích. Vést rozhovor s umírajícím se stává nesnadným.²¹¹

3.3 Vývoj pohřebních rituálů a jeho proměny v české kultuře

V životě člověka dochází k mnoha změnám, které se nevyhnuly ani pohřebním rituálům.

O. Nešporová se zabývala pohřebními rituály za komunistické doby až po současnost. Ukazuje na moment jasnosti v době, kdy nebylo možné váhat nad důstojným rozloučením, protože se obřady opíraly o náboženská přesvědčení a místní zvyky. Rozdíl vidí právě v současnosti, v níž se začaly vytrácet zvyky. Člověk má sice více možností, jak se rozloučit se zesnulým, ale většina lidí volí pohřeb bez obřadu. Autorka souhlasí s názorem psychologů a sociologů, že smrt je důležitým mezníkem života. Lidé si proti utrpení vytvářejí obranné mechanismy.²¹² „*Pohřební obřady ve většině společností vycházejí jak z místních zvykových tradic, tak z náboženských koncepcí a představ.*“²¹³ Církev chápe autorka jako organizaci, která smrti rozumí a dokáže s ní zacházet. Proto se Nešporová nediví, že se komunisté snažili zničit církve pomocí jejích rituálů běžného života.²¹⁴

Sekulární obřad byl zaveden až v polovině 20. století, měl nahradit církevní ceremonii. Sekularizace začala klást důraz na lidská práva a občanskou svobodu.²¹⁵ Již v 1. polovině 20.

²⁰⁹ Srov. KARLOVÁ, K. *Slavnosti a rituály jako zpráva o obrazu světa*. s. 113 – 114.

²¹⁰ Srov. Tamtéž, s. 113.

²¹¹ Srov. ELIAS, N. *Über die Einsamkeit der Sterbenden in unseren Tagen*. s. 29.

²¹² Srov. NEŠPOROVÁ, O. Na věčnost bez patosu. Pohřební rituály za komunismu a dnes. [on-line] Dostupné na <http://dejinyasoucasnost.cz/archiv/2008/11/na-vecnost-bez-patosu/> [Citováno 2014-12-15].

²¹³ NEŠPOROVÁ, O. *Na věčnost bez patosu. Pohřební rituály za komunismu a dnes*.

²¹⁴ Srov. NEŠPOROVÁ, O. *Na věčnost bez patosu. Pohřební rituály za komunismu a dnes*.

²¹⁵ Srov. SVOBODOVÁ, M. *Krematorium*, s. 9.

století se přešlo postupně z tradičního pojetí uložení těla do země ke kremaci, kterou odmítala římskokatolická církev.²¹⁶ Sám papež Lev XIII. se proti žehu stavěl negativně, označil ji za nepřijatelnou.²¹⁷ Kremaci zavrhnul, protože byla užita jako agitace proti církvi. Ani papež Benedikt XV. nesouhlasil se žehem, proto vydal církevní zákoník se zákazem zpopelňování mrtvých. Ke změně postavení došlo až po II. vatikánském koncilu. Možnost volby se lidem zalíbila natolik, že se občanské pohřby začaly rozmáhat. Pohřeb žehem značil dobu sekularizace, ale také se zabýval problémy s hygienou.²¹⁸ Sekulární obřad byl kratší, zároveň jednodušší a neodehrával se již v kostele a na hřbitově, ale přenesl se do krematorií a smutečních síní. Došlo ke změně v místech konání, ale i jejich průběh, organizace, ale i lidé. Nešporová informuje, že organizačně se snažili pohřby dělat jednoduché a strohé, celý ceremoniál měl vést ke kremaci zemřelého. Na smutek se hledělo jako na soukromou záležitost, na veřejnosti se zármutek ventilovat neměl. I smuteční oznámení byla strohá. Hostiny, které se konaly po pohřbu, se zdály být jakýmsi přežitkem a projev bolesti tolerovali lidé pouze v den pohřbu. Na závěr sekulárního obřadu se vyjadřovala formule:²¹⁹ „*Budiž čest jeho práci, budiž čest jeho památce.*“²²⁰

S poražením komunismu se přístup ke smrti nikterak nezměnil. Jen se poněkud zvýšil počet církevních pohřbů.²²¹

Oproti ostatním státům je v naší zemi dnes praktikován i pohřeb bez obřadu. Toto rozhodnutí připisuje H. Haškovcová ekonomickým důvodům, které zatěžují pozůstalé.²²²

Pohřbívání bez obřadu začali lidé preferovat po sametové revoluci. Obřad znamená úctyhodné rozloučení se zemřelým, které by mělo pozůstalým pomoci se vyrovnat se ztrátou. Proč lidé odmítají církevní obřad? Nechodí do kostela a zemřelý se neúčastnil mši, nemají potřebu, aby vybrali rozloučení v kostele. Občanský obřad se jim nelíbí, protože mu chybí duchovní rozměr. Lidé se přiklánějí k pohřbu bez obřadu z důvodu, aby nebyli tolik emočně zasaženi. Smutek ve společenství je však pro pozůstalé mnohem lepší. Aby se dokázali vyrovnat se skutečností odchodu blízké osoby.²²³ „*Zatímco část společnosti stále považuje*

²¹⁶ Srov. NEŠPOROVÁ, O. *Na věčnost bez patosu. Pohřební rituály za komunismu a dnes.*

²¹⁷ Srov. SVOBODOVÁ, M. *Krematorium.* s. 13.

²¹⁸ Srov. Tamtéž, s. 21 – 23.

²¹⁹ Srov. NEŠPOROVÁ, O. *Na věčnost bez patosu. Pohřební rituály za komunismu a dnes.*

²²⁰ NEŠPOROVÁ, O. *Na věčnost bez patosu. Pohřební rituály za komunismu a dnes.*

²²¹ Srov. NEŠPOROVÁ, O. *Na věčnost bez patosu. Pohřební rituály za komunismu a dnes.*

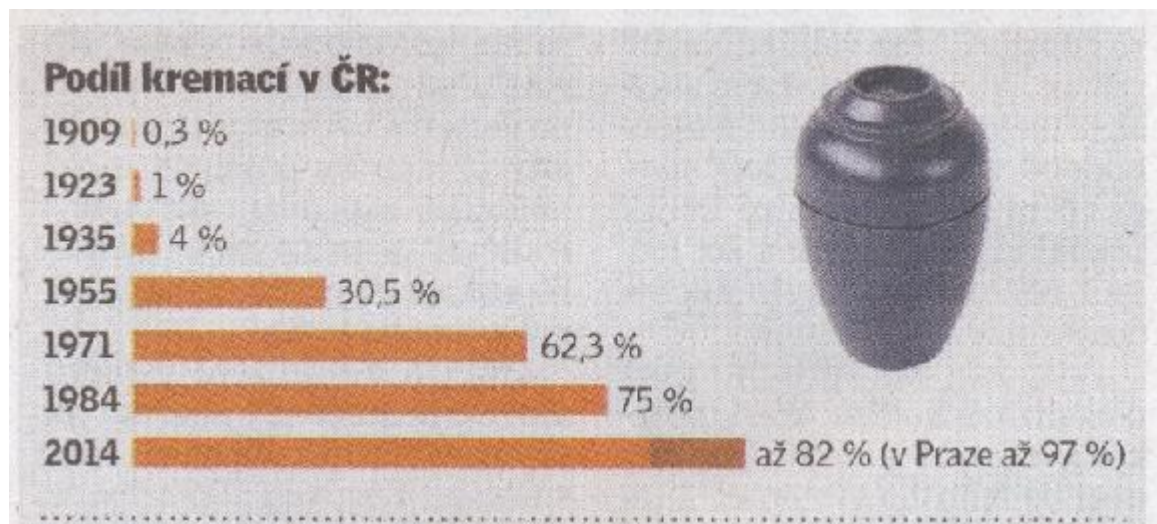
²²² Srov. NEŠPOROVÁ, O. Preferenční způsoby pohřbu mezi současnými českými věřícími na příkladu čtyř pražských náboženských skupin in, *Český lid* 93, s. 388.

²²³ Srov. NEŠPOROVÁ, O. s. 3.

*pohřební obřad za určité symbolické zakončení života člověka a vzdání úcty mrtvému, další část již toto přesvědčení nesdílí.*²²⁴

Výzkum představ o pohřbu přinesl zjištění, že kremaci si přeje cca pětina dospělé populace. Starší generace si přeje častěji církevní obřad než mladší.²²⁵

Pohřeb s uložením do země v dnešním 21. století preferuje zhruba 20 % umírajících. ČR je v procentu kremací na druhém místě ve světě.²²⁶

Zdroj: obr. Listy Prachaticka 31. 10. 2014

3.3.1 Sekularizované pohřební rituály

O. Nešporová odkazuje na Maiella a v souvislosti se zjednodušením pohřebních rituálů dokládá, že základní zvyky se stále dodržují a převážná část zesnulých je pohřbena s krátkým obřadem.²²⁷ Dle Julia Mlčocha se statistiky nevedou. Můžou být pouze přibližné odhady pro určitou lokalitu.²²⁸ Ten se skládá z poslechu hudby a pohřebního proslovu v krematoriu proneseného převážně profesionálním řečníkem.²²⁹

Při smutečním obřadu konaném většinou v krematoriu „*se nemluví o Bohu ani tajemství ani o věčném životě, ale jen o osobě zemřelého, o jeho přednostech, o jeho zájmech, koničcích atd.*“²³⁰ Setkat se tu je možné pouze s vírou v ducha člověka, se vznešenou hudbou

²²⁴ NEŠPOROVÁ, O. s. 4.

²²⁵ Srov. NEŠPOROVÁ, O. Smrt jsme vykázali na okraj zájmu in Katolický týdeník ročník XXV č. 44 s. 8.

²²⁶ Prachatický deník 31. 10. 2014.

²²⁷ Srov. NEŠPOROVÁ, O. Preferenční způsoby pohřbu mezi současnými českými věřícími na příkladu čtyř pražských náboženských skupin in, Český lid 93, s. 388 – 389.

²²⁸ [on-line] Dostupné na <<http://poradna.pohreb.cz/ostatni/statisticky-prehled-druhu-pohrbu>> [Citováno 2015-02-09].

²²⁹ Srov. NEŠPOROVÁ, O. Preferenční způsoby pohřbu mezi současnými českými věřícími na příkladu čtyř pražských náboženských skupin in, Český lid 93, s. 388 – 389.

²³⁰ CANTALAMESSA, R. *Sestra smrt*. s. 38.

a s důstojností. Žádné místo zde nemá Stvořitel. Obřad je zaměřen „na osobu, ne na Boha“. Běžně je nazýván pohřbem „laickým“ nebo „občanským“. Cantalamessa jej nazývá „utišujícím prostředkem“.²³¹

Se zesnulým, který již nic nevnímá, se loučí jen pozůstalí, na základě tradičních zvyklostí. Obřad není vnímán, jako potřeba ze strany nebožtíka.²³²

Pro nevěřící je smrt konečná, dle H. Haškovcové „branou k Nic“. Žije pouze pozemským životem.²³³

Struktura obřadu v obřadní síni krematoria

Oznámení pohřbu prostřednictvím parte

Rozloučení s mrtvým u rakve v předsáli obřadní síně

Slavnostní rozloučení ve smuteční síni nad rakví

- hudba živá či reprodukováná dle přání nebožtíka popřípadě pozůstalých
- proslov profesionálního řečníka nebo někoho z příbuzných

ukončení obřadu zavřením opony

pohřební hostina.²³⁴

O. Nešporová uvádí zjištění velkého „*nárůstu kremací bez jakéhokoliv obřadu v posledních dvou desetiletích.*“ Vyjmenovává možné důvody tohoto jevu – nespokojenost s podobou obřadu pohřbení, „*individualizace společnosti*“, nepevnost sociálních vazeb, neuspokojivé vztahy v rodinách, „*prožívání smutku jako čistě soukromé záležitosti*“, změna hodnot. Důležitost má i prodlužování života a odloučenost ve stáří, což může mít za následek nepřítomnost „*pohřebního obřadu na rozloučenou se zesnulým*“.²³⁵

3.3.2 Křesťanské náboženské rituály

Křesťanské náboženské rituály se velmi zřetelně podílí na legitimizaci smrti, dosvědčují sdílený symbolický svět.²³⁶

²³¹ Srov. CANTALAMESSA, R. *Sestra smrt*. s. 37 – 38.

²³² NEŠPOROVÁ, O. Preferenční způsoby pohřbu mezi současnými českými věřícími na příkladu čtyř pražských náboženských skupin in, *Český lid* 93, s. 95.

²³³ HAŠKOVCOVÁ, H. *Rub života, líc smrti*. s. 25.

²³⁴ Informační a diskusní portál Umírání. [on-line]. Dostupné na <<http://www.umirani.cz/prakticke-informace-o-organizaci-pohrbu.html>> [Citováno 2015-02-09].

²³⁵ NEŠPOROVÁ, O. *Smrt jsme vykážali na okraj zájmu* in *Katolický týdeník* ročník XXV č. 44 s. 8.

²³⁶ Srov. NEŠPOROVÁ, O. Preferenční způsoby pohřbu mezi současnými českými věřícími na příkladu čtyř pražských náboženských skupin in, *Český lid* 93, s. 387.

A. Navrátilová zmiňuje u křesťanských pohřbů pevný sled *poslední pomazání, požehnání, loučení a poslední pořízení*.²³⁷ Když došlo v minulosti k úmrtí, následovalo omytí mrtvého těla a příprava pro uložení do rakve. Ruce se urovnali na prsa s vložením svatého obrázku.

Zádušní rituál začínal obřadním opouštěním domu, doprovázení nebožtíka v průvodu do kostela na mši, proběhlo rozloučení a následovala cesta na hřbitov. Pohřeb zakončovalo spuštění rakve do hrobu, po kterém následovala pohřební hostina.²³⁸

Loučení je považováno za přirozené a patřičné chování. Sloužením zádušní mše a modlitbou pomáhají věřící křesťané zesnulému. S vírou v posmrtný život tu dochází k oboustrannému loučení. Pozůstalí mohou přispět mrtvému a vylepšit tak jeho existenci. Zesnulého předáváme Bohu. To dosvědčuje i modlitební formule zaznívající během pohřbu „Věčný Bože, tobě odevzdáváme sestru/bratra (...) v jisté a pevné naději odpuštění a vzkříšení k životu věčnému skrze Krista, našeho Pána.“ Modlitby věřících jsou posledními květinami na hrob. Věřící mají naději ve vzkříšení, smrti nic nekončí.²³⁹

Křesťané utvářejí jedno společenství církve skládající se z obce „bojující zde na zemi a vítězná na onom světě“. Jejich vztahy jim zůstávají po smrti.²⁴⁰

V konstituci Sacrosanctum concilium v úvodu pohřebního rituálu zaznívá „*Při pohřbu svých věřících slaví církev s důvěrou Kristovo velikonoční tajemství.*“²⁴¹

Rozloučení v kostele s následnou kremací

Nejprve se vystaví v kostele zesnulý v rakvi. Poté následuje církevní obřad. Jakmile zádušní mše skončí, převezme se rakev se zesnulým do krematoria. Pozůstalí společně odcházejí na pohřební hostinu.²⁴²

Rozloučení v kostele s uložením do země

V prvé řadě dochází k oznámení úmrtí zvonem. Jakmile zvon sdělí konec života, pozůstalí informují ostatní o pohřbu prostřednictvím parte. Poté dochází k rozloučení

²³⁷ NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. s. 184.

²³⁸ Tamtéž, s. 225.

²³⁹ NEŠPOROVÁ, O. Preferenční způsoby pohřbu mezi současnými českými věřícími na příkladu čtyř pražských náboženských skupin in, *Český lid* 93, s. 92.

²⁴⁰ REGNER, J. *Vztahy zůstávají i na věčnosti* in *Katolický týdeník* ročník XXV č. 44 s. 8.

²⁴¹ *Dokumenty II. vatikánského koncilu*. Sacrosanctum concilium. s. 81.

²⁴² Informační a diskusní portál Umírání. [on-line]. Dostupné na <<http://www.umirani.cz/prakticke-informace-organizaci-pohrbu.html>> [Citováno 2015-02-09].

s mrtvým u rakve v kostele. Společně se odchází smutečním průvodem na hřbitov, kde se pozůstalí loučí nad hrobem proslovy. Pak se odebírají na pohřební hostinu.²⁴³

Rituální prvky slavení

1) V domě zemřelého a průvodem do kostela

Pozůstalí se mohou společně pomodlit u rakve zemřelého v domě smutku. Pokud mají domluveného kněze, udělají to společně s ním, přečte se úryvek z Písma a zazpívají žalmy. Z domu vyjde průvod do kostela v čele je veden ministrantem s křížem. V dnešní době se tak děje na vesnicích ve městech začíná pohřeb až v kostele.²⁴⁴

2) Mše v kostele nebo bohoslužba slova v obřadní síni

V obřadní síni

Hudba nebo zpěv

Modlitba, prostřednictvím níž odevzdáváme zesnulého do Božího milosrdenství

Četba z Písma obsahující slova života a naděje

Krátká promluva kněze

Odevzdání zesnulého do rukou Božích

Mše v kostele

Ve mši je zřejmé spojení Ježíšovy smrti se smrtí zesnulého a naděje na vzkříšení po přijímání

Obřad posledního rozloučení

Tichá modlitba

Poslední rozloučení účastníků pohřbu se svým bratrem, sestrou v Kristu před jeho odnesením a pohřbením

3) Na hřbitově

Průvod a uložení do hrobu

²⁴³ Informační a diskusní portál Umírání. [on-line]. Dostupné na <<http://www.umirani.cz/prakticke-informace-o-organizaci-pohrbu.html>> [Citováno 2015-02-09].

²⁴⁴ Výklad jednotlivých prvků ve slavení pohřební bohoslužby. [on-line]. Dostupné na <<http://www.liturgie.cz/pohreb/pohrebni-liturgie-krok-za-krokem/>> [Citováno 2015-02-10].

První jde ministrant s křížem, před rakví jde kněz, do posvěceného hrobu je spuštěna rakev, přítomní se krátce pomodlí ²⁴⁵

Pohřeb je katolíky vnímán jako rozloučení. Řečeno slovy katolického faráře „ *když ta integrita osoby je na nějakou dobu přerušena tou smrtí, fyzickou smrtí, biologickou, tak ta lidská schránka, čili to tělo, má nárok na důstojné rozloučení, my se loučíme s tím člověkem.* “
²⁴⁶

Křesťanský pohřeb má být pln víry a lidskosti.²⁴⁷

*„Já jsem vzkříšení a život. Kdo věří ve mne, i kdyby umřel, bude žít a žádný, kdo žije a věří ve mne, neumře na věky.“*²⁴⁸

3.4 Závěrečné shrnutí

Pohřeb je rituál, který má chránit před zármutkem a zoufalstvím pozůstalých, odvádí úzkost a bolest, tlumí reakce, aby jedinci nebyli zahlceni smutkem a neublížili si. Zároveň se jedná o potvrzení smrti konkrétní osoby, dochází k viditelným projevům smutku.²⁴⁹

Je důležité pro každého z nás, abychom se dokázali vyrovnat se ztrátou. Zaběhlé rituály mají smysl, i když se nám tak jevit nemusí. Bez nich bychom trávili mnoho času v psychologických poradnách, hledali pocit klidu a vyrovnanosti. Možná by někdo řešil situaci i sebedestrukci, byť by cítil člověk úlevu, trápil by se. Loučení patří k životu, i když se většina nerada loučí, o to větší je pak vítání. Se smrtí nás již vítá Kristu s otevřenou náručí.

V kapitole jsem vymezila pojem rituál, nastínila jsem malý diskurs nedávnými dějinami, kdy se křesťanský pohřeb postupně zastínil novým trendem, kterým je kremace. Kapitola se také zabývá popisem sekulárního obřadu, ale i toho křesťanského.

Důležitý je i fakt odmítání pohřbů „s obřadem“ v současné české společnosti. Částečně to může být způsobeno tím, aby nebyli tolik emočně zasaženi.

I ze života dětí se tak mohou „ztrácet“ jim blízcí umírající lidé. I pro děti však platí, že nemožnost rozloučení s mrtvým blízkým člověkem může přinést do jejich života větší poškození, než projevení smutku v rámci obřadu, všem v bezpečném kruhu široké rodiny.

²⁴⁵ Výklad jednotlivých prvků ve slavení pohřební bohoslužby. [on-line]. Dostupné na <<http://www.liturgie.cz/pohreb/pohrebni-liturgie-krok-za-krokem/>>[Citováno 2015-02-10].

²⁴⁶ NEŠPOROVÁ, O. Preferenční způsoby pohřbu mezi současnými českými věřícími na příkladu čtyř pražských náboženských skupin in, Český lid 93, s. 91.

²⁴⁷ CANTALAMESSA, R. *Sestra smrt*. s. 39.

²⁴⁸ *Bible. Písmo svaté starého a nového zákona*. J 11, 25 – 26. s. 103.

²⁴⁹ Srov. KUPKA, M. Psychosociální aspekty paliativní péče. s. 21.

PRAKTICKÁ ČÁST

4 KVANTITATIVNÍ EMPIRICKÝ VÝZKUM

Pro svůj výzkum jsem zvolila metodu obsahové analýzy dětských výtvarných prací na téma smrt a umírání. Výzkumnou metodu popisuji v následující podkapitole.

4.1 Popis výzkumné metody

K výzkumu jsem použila variantu obsahové analýzy, jak ji popisuje německý autor Merten, a sice **analýzu témat**. Za jednotku výběru jsem stanovila jednotlivé zkoumané obrázky dětí. Smyslem této metody je rozřídění jednotlivých obsahů zkoumaného vzorku do přehledného počtu kategorií. Na rozdíl od Mertenova požadavku jsem kategorie nedefinovala předem, pouze jsem stanovila výzkumnou otázku, která určité rozložení kategorií předpokládala. Merten definuje kategorie jako „*třídy nadřazeného a tím abstrahujícího pořádacího systému, který může být vyvinut z různých hledisek.*“²⁵⁰ V našem případě byl tímto hlediskem způsob ztvárnění smrti dětmi mladšího školního věku. Při mém vlastním definování kategorií v průběhu vyhodnocování jednotlivých jednotek jsem se snažila řídit Mertenovými kritérii pro tvorbu kategorií:

1. Schéma kategorií má odpovídat cílům výzkumu.
2. Schéma kategorií má být úplné, tj. má postačovat k zachycení všech obsahů.
3. Kategorie se mají navzájem vylučovat
4. Kategorie mají být navzájem nezávislé
5. Kategorie mají vycházet z jednotného třídícího principu
6. Kategorie mají být definovány jednoznačně²⁵¹

²⁵⁰ Merten, K. Typologie metod obsahové analýzy. Překlad z díla Inhaltsanalyse [on-line]. Dostupné na web.ff.cuni.cz/~rada/taoa/~RTFverze/METOBSAN.rtf [Citováno 23. 2. 2015] s. 19.

²⁵¹ Srov. Merten, K. Typologie metod obsahové analýzy. Překlad z díla Inhaltsanalyse [on-line]. Dostupné na web.ff.cuni.cz/~rada/taoa/~RTFverze/METOBSAN.rtf [Citováno 23. 2. 2015].

4.2 Charakteristika místa výzkumu

Pro výzkum jsem zvolila základní školu v Netolicích, kterou jsem ve svých školních letech rovněž navštěvovala.

Přesné datum založení netolické školy neznáme, protože archivní materiály shořely v roce 1619. Je možné, že už tu byla za vlády Přemyslovců, díky spisům z doby Karla IV. víme, že škola již měla své působení. V 19. století byla vystavena nová budova se sídlem na Starém Městě a učili se v ní jen chlapci, ale jen do konce století. Ve 20. století vznikl další prostor pro výuku, kam přesídlili chlapce, dívky se přesunuly na Staré Město. Koncem 20. století škola získala další budovu pro výuku žáků.²⁵²

V současné době netolická škola disponuje 3 budovami, Tržní – na té se učí 1. – 2. třídy, Staré Město – 3. – 4. ročník a v Bavorovské se nachází druhý stupeň, od 5. – 9. třídu.

Děti, které byly zapojeny do kvantitativního výzkumu, působí z větší části v budově na Starém Městě. Ta se nachází v blízkosti centra města Netolice. Škola stojí mezi farním úřadem a kostelem Nanebevzetí Panny Marie. Proto není dětem cizí pohřební smuteční hudba, kterou slýchávají během výuky, když probíhá poslední rozloučení. Kostel však u sebe nemá hřbitov, ten je daný stranou za městem. Zbývající děti navštěvují budovu v Bavorovské ulici, která je vzdálenější od centra. Sídlí v ní ředitel, ale také školní jídelna.

Charakteristika učitelek, které zadávaly ve třídách o hodině výtvarné výchovy či pracovní výchovy úkol k malování a text, jenž byl prezentován pro uvedení tématu:

Děti 3. ročníků měly pouze jednu vyučovací hodinu k vyjádření svých představ o smrti, za to 4. a 5. ročníky se mohly výtvarně více projevit, protože disponují dvěma hodinami.

Ve 3. třídách jsem zadávala úkol práce já, ale jejich vyučující byla přítomna. Sama jsem absolventka této ZŠ, tudíž většinu vyučujících znám. Jako žákyně školy jsem k některým z nich vzhlížela a chtěla být jako oni a z druhých jsem měla velký respekt.

Za dobu mé nepřítomnosti došlo ve škole k malým změnám v podobě obsazení pedagogického sboru a samotného ředitele. Na této škole jsem měla možnost vykonávat pedagogickou praxi, proto znám i některé děti. Od začátku práce na mě děti působily velice mile, byly pozorné a předháněly se ve znalostech. Ale při seznámení se s úkolem se děti

²⁵² Srov. [on-line]. Dostupné na <<http://zsnetolice.cz/>> [Citováno 2015-01-13].

netvářily moc přívětivě, bylo vidět, že v nich téma vzbudilo rozpaky. Brzy se však oklepaly a začaly se vyptávat nebo hovořit o svých zemřelých mazlíčcích, které potom někteří z nich zvěčnili i na svých kresbách.

Ve 4. třídách vyučuje výtvarnou výchovu mladší učitelka (33 let), která má sama 2 děti. Před mateřskou dovolenou učila krátce na speciální škole v Českých Budějovicích. Jak ona sama říká, to byla pro ni ta pravá škola života. Na netolické základní škole působí od září 2014. Celkově učí v 7 postupných ročnících, od 3. po 8. ročník. Ráda pracuje s dětmi, i když si uvědomuje, že bližší jsou jí žáci starší, kteří působí na 2. stupni. Je to také dané tím, že na 1. stupni má u mladších dětí pouze jednu hodinu a to je málo, aby všechny dostatečně mohla poznat a aby jí děti „přirostly k srdci“. Učení ji baví, ráda chodí do práce. Sama dodává, že pro ni je samozřejmou prioritou rodina, kterou bere jako své prvotní zaměstnání, být mámou. V hodině se děti tématu smrti nikterak nebály, vítaly, že se můžou vyjádřit a říct, co si myslí. Po krátkých rozpacích stačil prvotní impulz jedné žákyně a všichni najednou chtěli slovo.

V 5. třídách vyučuje výtvarnou výchovu starší učitelka krátce před odchodem do starobního důchodu (60 let). Už téměř 37 let učí děti, kromě 6 let, kdy sama byla na mateřské dovolené se svými třemi dětmi. Pro učitelství se rozhodla z vlasteneckých důvodů. Jak sama vyprávěla, může to být směšné, ale považuje se za pamětníka okupace z roku 1968 a „oni to tak měli“. Svůj vztah k výuce popisuje spíše jako svůj druhotný zájem, nepovažuje se ani za skvělou učitelku, důležitější pro ni byla rodina, přátelé a její koníčky. Na druhou stranu ví, že škola a žáci jí život obohatili, leccos se naučila, ať už z oborů anebo i z praktické psychologie. Jako velký přínos bere to, že někteří žáci jí dokázali říct, že jim nedala jenom vědomosti, ale i leccos po lidské stránce jako empatii, nadhled, myšlenku i skutek pomoci druhému nebo toleranci.

Děti byly uvedeny do daného tématu a byly překvapené, co je čeká. Se smrtí se většina již ve svém věku setkala anebo o ní četla, tudíž nebylo těžké si s nimi o tom trochu povídat. Svého úkolu se zhostily s nadšením a své výtvary někteří obohatili i o slova, která jim přišla na mysl. K dispozici měli i uhel, tudíž malby jsou dosti tmavé.

Zadání kresby

Od narození se připravujeme na život. K tomu potřebujeme mít rodinu, kamarády, tedy někoho s kým budeme prožívat svůj život, naše radosti, starosti a trápení.

Mezi kamarády patří i domácí mazlíčci. Jaká zvířátka se chovají doma? O která se staráte? Byl někdy Váš mazlíček nemocný? Mají zvířátka dlouhý život? A co lidé?

S životem souvisí i umírání. Co se Vám vybaví, když uslyšíte o umírání. Namalujte to na připravenou čtvrtku. Pro svůj výkres můžete použít jakékoliv barvy, podle toho, jaké si sami vyberete. Ke své kresbě na zadní stranu, kam uvedete pohlaví a svůj věk, můžete připsat, co jste nakreslily.

4.3 Charakteristika zkoumaných tříd

III.A

Třidu 3. A navštěvuje 15 dětí, z toho 6 chlapců a 9 dívek. Vzdělávají se společně již od 1. ročníku a jako kolektiv „táhnou za jeden provaz“. Jedná se o poměrně klidnou třídu, která není moc hlučná o přestávkách, i když občas mají své chvíle... Většina dětí pochází z Netolic, ale jsou zde i děti dojíždějící z okolních vesnic, jako jsou Malovičky, Malovice nebo Němčice. Děti jsou velmi pozorné a chtivé poznání. Vnímají každou svou špatnou známku jako selhání a tak v hodinách občas proniká i pláč. Vzhledem k tomu, že panují ve třídě dobré přátelské vztahy, uklidňují se a povzbuzují se vzájemně. Ve třídě mají také integrovanou žákyni s diagnostikovanou muskulární dystrofií, ke které se chovají ohleduplně.

III.B

Třidu 3. B navštěvuje celkem 16 dětí, z toho 7 chlapců a 9 dívek. Kolektiv dětí je spolu již od 1. ročníku. Chlapci si raději hrají spolu a do holčičích záležitostí se nepouštějí. Třída bývá poměrně hlučná, ale zároveň umí vykazovat poslušnost. Za tu jistě může i přísná třídní učitelka. Povaha žáků je rozdílná, některé z dětí vyžaduje velkou pozornost, což ruší ostatní při výuce. Co se týče jejich učení, jsou pilní a podle toho se odvíjejí i jejich výsledky.

IV.A

Do třídy 4. A chodí 19 dětí, z toho 10 chlapců a 9 dívek. Třída se v dřívějších letech o několik žáků rozrostla, neboť přibyly 2 dívky. Děti se spíše dělí na skupinky, chlapci si raději hrají se svými spolužáky než s dívkami. Ve třídě bývá také určitá rivalita mezi dětmi, která potom musí být řešena třídní učitelkou. Žáci spolu žijí prakticky již od mateřské školy, kromě dojíždějících dětí. Jsou velice vynalézavé a rádi vyrábějí různé výrobky. Sdílejí patro

se 3. A. O přestávkách s nimi můžou komunikovat na chodbě, ale do jejich třídy vstoupit nesmí.

IV.B

Tuto třídu navštěvuje 15 žáků, z toho 10 chlapců a 5 dívek. Převaha chlapců vede k větší rivalitě a neshodám, takže vyučující hlavního agresora a provokatéra odstavila od ostatních dětí, aby neublížil sobě, ani druhým. Ve třídě působí děti jako kolektiv, který spolu musí vycházet. Jsou velice nápadití, tvořiví, mají rádi tělesnou výchovu. Mnoho dětí z této třídy dojíždí ze sousedních vesnic. Patro sdílí se třídou 3. B.

V.A

Do třídy 5. A chodí 19 dětí, z toho 8 chlapců a 11 dívek. Jde o kolektiv, který měnil budovu a již sídlí mezi staršími spolužáky, byť jsou tam nejmladší, zapadli mezi ně. Třída dětí je šikovná, i když každé z dětí je šikovné na jiný předmět. Záleží na koníčkách a nejspíš i na stylu podání vykládaného učiva. Děti mají mezi sebou pěkné vztahy a vysoké cíle. Některé z dětí bude brzy skládat přijímací zkoušky na gymnázia.

V.B

Třídu 5. B navštěvuje 18 dětí, z toho 10 chlapců a 8 dívek. Třídní učitelka o svých dětech hovoří jako o zlatíčkách, které nezlobí. Ostatní vyučující jsou jiného názoru, neboť některým z učitelů se v této třídě učí špatně, protože třída je neukázněná, odmítající se naučit něco nového a přítomnost učitele je jasně zatěžuje. Kolektiv dětí spolu komunikuje díky skupinkám, které si mezi sebou vytvořily. Dívky tolik nezajímají chlapci v jejich třídě, ale spíše pokukují po klucích z vyšších ročníků.

4.4 Formulace výzkumných otázek

Vzhledem k analýze témat výtvarných prací dětí mladšího školního věku na ZŠ jsem stanovila základní výzkumnou otázku takto:

Jak vnímají smrt dětí v mladším školním věku?

Pro potřeby výzkumu jsem zformulovala tři kritéria a na jejich základě jsem položila následující tři výzkumné podotázky:

1. Vývojové kritérium: Lze z obrázků dětí usoudit na vývoj dětské představy smrti směrem k uvědomění si smrti vlastní?
2. Kritérium citového prožívání smrti: Jaké emoce děti prostřednictvím obrázků vyjadřují?
3. Spirituální a náboženské kritérium: Vyskytují se v kresbách dětí náboženské nebo konkrétně křesťanské představy nebo symboly?

4.5 Popis sběru dat pro výzkum

Nejprve jsem získala od vyučujících kresby dětí, jak si představují smrt, kterou ztvárnily o hodině pracovní výchovy nebo výtvarné výchovy. Celkově jsem měla ke své analýze témat k dispozici 89 obrázků, z nichž 1 použit nelze, protože dané téma chlapec 4. třídy natolik indisponovalo, že se rozplakal, a tudíž maloval jiné téma.

4.6 Analýza témat výtvarných prací dětí mladšího školního věku na ZŠ v Netolicích

V prvním kroku jsem rozčlenila kresby do skupin podle nápadně podobných znaků. Našla jsem následující skupiny obrázků:

1. Smrt spojená s jinými než lidskými světy:

- a) Smrt ve spojení s pohádkami
- b) Smrt ve spojení s počítačovou hrou
- c) Smrt ve spojení se světem zvířat

2. Smrt ve spojení s lidmi:

- a) Lidská smrt skrytá (v rakvi, v hrobě, na hřbitově...)
- b) Lidské „zjevné“ umírání a smrt

3. Náboženské/nenáboženské symboly smrti:

- a) Představy o smrti a umírání spojené s náboženstvím
- b) Nenáboženské symboly smrti a umírání
- c) Abstraktní symboly smrti

4. „Pocity ze smrti“:

- a) Ztvárnění slz pozůstalých
- b) Volba tmavých (neživých) barev/volba pestrých (živých) barev, volba dramatických barev (černá v kombinaci s červenou)
- c) Násilná smrt

4.7 Vlastní vyhodnocení kreseb²⁵³

Nejpočetnější skupina byla skupina hrobů a hřbitovů, která čítala 31 obrázků. Šlo o obrázky od č. 21 po č. 51.

Početně výrazně byla zastoupena podskupina, kterou jsem nazvala **rakev**, neboť čtvrtku nápadně zaplňuje zpodobená velká rakev na jednolitěm pozadí, které je různorodé. Jedná se o obrázky č. 22 – zobrazuje černou rakev dávající do země a okolo je zelené pozadí, jež značí barvu života; č. 27 – na obrázku je hnědá rakev, označená černou konturou ve fialovém pozadí, poukazující na dramatičnost; č. 26 – černá rakev je umístěna do středu kreslicí plochy, dominuje v ní zelené pozadí, značící život, zároveň zde nalezneme smutné barvy jako je černá nebo dramatické barvy – červená. Kresba obsahuje komentář autora: „*Hrob dědečka mého nejhodnějšího*“; č. 23 – hnědá rakev zaobírá velkou část plochy, je označena černou konturou, pro pozadí si chlapec zvolil modrou, protože na zadní části má napsáno: „*rakev jede po vodě*“, na břehu stojí člověk a dívá se za rakví, jež odplouvá; č. 28 – autorka namalovala černou rakev, na níž dívka vhadzuje červenou květinu, obrázek na mne působí velice smutně, č. 21 – obrázek je tmavý, byla použita černá barva a černá kontura kolem hnědě vyobrazené rakve, ve kříži je zobrazené srdce, protože autorka namalovala rakev svého otce. Č. 35 – na obrázku je rakev s černým křížem a obtažená černou konturou, u rakve se nachází nápis zesnulé a dlouhým věkem. Byly využity smutné barvy – černá, ale také barvy živé – zelená. Č. 34 – rakev je zvýrazněna černou konturou, obrázek obsahuje v rohu kostel. Pro pozadí byla použita živá barva – zelená, v menší míře se vyskytuje černá, značící smutek a červená. Č. 47 – autor vyjádřil pomocí své kresby, jak je ukládaná rakev do země. Použil smutné barvy jako je černá, ale také barvy živé, jež se pojí se zelenou. Č. 39 – na obrázku je vyobrazena rakev, která je obtažená tmavě zelenou barvou, pozadí je světle

²⁵³ Pro čtenáře jsou k dispozici obrázky v příloze.

zelené, značící život; č. 38 – obrázek obsahuje pohřební vůz, který za sebou táhne rakev, mající na sobě červený kříž, v těsné blízkosti stojí kostel, pozadí je zasazeno do zelené živoucí barvy; č. 37 – rakev ve středové části je šedavé barvy, má na sobě červený kříž, autor zvolil jako pozadí hnědou barvu připomínající zem a č. 36 – vyobrazena černá rakev s přesným časem úmrtí, znatelně tmavá, jako jediný obsahuje v kresbě nápis „smrt“.

Rakev má většinou hnědou barvu připomínající zem, kam je uložena. Ta se nachází u obrázků č. 27, 23, 21, 47, 39. Na zbytek rakví děti použily černou barvu, tu nalezneme u obrázků č. 22, 26, 28, 35, 34, 38, 37 a 36. Většina rakví je ozdobena i symbolem kříže, ten obsahují tyto kresby: č. 22, 27, 26, 23, 21, 35, 34, 47, 39, 38 a 37. Dva obrázky kříž vůbec neobsahují, jedná se o tyto, č. 28 – kde dívka vhazuje květinu na rakev, která je tmavá a č. 36 – na rakvi je vyobrazena smrtka.

Druhou podskupinou je prostor věnovaný **hrobu**, obrázky spojuje velká plocha, jež je zajímavá. Jedná se o tyto obrázky č. 48 – na něm je vyobrazen mrtvý člověk, který byl pohřben na hřbitově, jsou použity živé barvy jako je zelená nebo žlutá, ale také smutné barvy, černá; č. 45 – hrob na obrázku na mne působí znatelně smutně, jedná se o černý hrob, na kterém roste pár květin, u něhož pláče žena; č. 51 – hrob zaujímá víc jak polovinu plochy, je obklopen z obou stran zelenou barvou; č. 50 – na obrázku je detailně vyobrazen hrob s portréty zesnulých, ale také hořící svíce; autor použil smutné barvy – černou a šedou, portréty jsou v červeném rámečku; č. 46 – na obrázku je čistě tmavý hrob, bez náznaku živé barvy, což na mě působí dost dramaticky; č. 42 – autorka hrobu vyčlenila prakticky skoro celou plochu, ozdobila hrob, nad ním je vyobrazen mrak, ze kterého prší a létají blesky, svůj výkres popsala slovy: „*kříž zesnulého člověka v budoucnosti.*“ Č. 44 – obsahuje ve středu plochy hrob, který je dosti ozdoben, bohužel výkres nebyl nikterak vybarven a zůstal šedý; č. 43 – na obrázku je čistě černý velký hrob. Dva obrázky č. 43 a 44 působí na mne už od začátku znatelně negativně, protože nebyla použita živá barva, jedná se o díla znatelně smutná. Zajímavostí pro mě je, že u obrázku č. 50 a 42 svítí na hrobu svíce zemřelým. Všechny obrázky zároveň mají na sobě symbol kříže.

Kříž v kresbách dětí je součástí rakve nebo hrobu, zřejmě odpovídá dětské zkušenosti s pohřebním obřadem. Ani v jednom případě nebyl dán do souvislosti se svým křesťanským významem.

Třetí podskupinu jsem nazvala **hřbitov**. Jedná se o č. 33 – živoucí hřbitov v zeleném pozadí, na krajích je červená s černou barvou; č. 32 – obsahuje pohřební vůz s kostelem, sluncem a jasnými mraky; č. 30 – je krásně pozitivně naladěný obrázek působící spíše jako zahrada, dostatečně barevně pestré; č. 29 – na obrázku je vyobrazen hrob na hřbitově, u něhož

stojí člověk, použity tmavé barvy (autor ho okomentoval slovy: „*pohřeb mého bratráčka.*“ Č. 25 – obrázek obsahuje příběh ženy, která zemřela, byla uložena do hrobu a poté pochována na hřbitově. Dílem prostupuje hlavně červená barva s hnědou. (autorka z druhé části přiložila popis: „*Namalovala jsem rakev, kde je má babička uložena s dědečkem, smrtelnou postel s babičkou, hrob, kde babička odpočívá a krev, která v duši proudí.*“) Č. 24 obsahuje namalovaný hřbitov a u hrobu stojí lidé, poblíž hřbitova byl zabit člověk. Barvy jsou znatelně živoucí, autorka použila modrou, ale také hnědou barvu. Č. 49 – zobrazuje šedé hroby pěkně v řadě v zeleném pozadí. Č. 41 – obsahuje krásně ozdobený hrob s květinami, v živých barvách pozadí laděné do modré a zelené, na hrob krásně svítí slunce. Č. 40 – vyobrazuje hřbitov, na každém hrobu je vyobrazen kříž, všechny jsou ozářeny svícemi, v popředí je otevřená rakev s mrtvou ženou, která čeká na uložení. Na výkres byly spíše použity smutné barvy jako je šedá, ale projasňuje jí žlutá, ale také červená barva. Č. 31 – na němž je namalovaný určitý hrob na hřbitově s hezkou výzdobou květin, v pozadí byla použita zelená barva, hrob osvětlují hvězdy a měsíc.

Obrázky spojují živé barvy jako je žlutá, zelená, modrá. Jedná se o tyto obrázky (č. 33, 30, 49, 41, 31) Zároveň je zajímavé, že obrázek č. 40 má rozsvěcené svíce na každém hrobě. U některých dětí lze vidět, že hřbitov pro ně nemá žádnou symboliku a tudíž se ani kříž na jejich hrobu nevyskytuje. To dokládají tyto obrázky č. 31, 49, 30, 32. Obrázek č. 30 mi značně připomíná rozkvetlou louku.

Další velkou (**druhou**) skupinu tvořily **pohádky (a počítačové hry)**. Jedná se o 14 obrázků (č. 53, 52, 56, 55, 57, 58, 60, 63, 64 a 59). Smrti je vykázán hodně prostor pohádek, ale také fantazie. Velkou podskupinu tvoří **smrtka s kosou**. Jde o tématickou postavu, která zaujímá velkou plochu, je černá nebo má černou korekturu. Je zahalena do tmavého pláště s kápí, obličej má tvar v podobě lebky (č. 60, 52, 55, 63) anebo vůbec není poznatelná (č. 64, 59, 58, 57, 53, 56). Ve všech případech smrtka vlastní kosu, na některých je však doplněna o krev. Č. 52 – zobrazuje smrtku s kosou, na níž spočívá krev s částí lidského těla, kolem se povalují kusy rozsekaného člověka. Autor svou kresbu doplnil o tato slova: „*Kmotr smrt, který si vyžádal dvě oběti, ve věku 21 let a 32 let. Na jeho kose jsou střeva a ve druhé ruce svírá srdce.*“ Dílo na mě působí smutně, autor využil hodně černé barvy, která kontrastuje s jasnou rudou. Č. 55 – autorka znázornila smrtku se zakrvenou kosou, pod níž se nachází kaluž rudé krve. Smrtka má červené krvelačné oči. Na oblohu byla použita černá barva, ze které vylétl blesk, smrtka se pohybuje v blízkosti hrobu. Č. 60 – vyobrazuje smrtku mající obličej, a v ruce drží zakrvavenou kosu. Obrázek na mě působí strašidelně. Byla použita

hlavně černá a červená barva. Č. 63 – smrtka má v ruce krvavou kosu, v její blízkosti se nachází lebka, ale také hlavy mrtvých lidí. V tomto obrázku se vyskytuje 2x slovo smrt. Č. 64 – smrtka je oděna do černého šatu s kápí, z níž vystupují červené oči. Obrys postavy autor zvýraznil, kosu opět zdobí krev. Nebe má tmavou černou oblohu, ze které šlehaají blesky na zem. Postava smrtky je v tomto vyobrazení násilná, zabíjí člověka. Č. 53 – znázorňuje dívku na smrtelné posteli, u níž sedí chlapec, který pláče. Na druhé straně po jejím boku stojí smrtka, jež sestoupila z nebe z mráčku. Prostor kolem je pojen se živou zelenou barvou. Autor sám doplnil ke své kresbě toto: *„Každý člověk má své přesýpací hodiny. Když se narodíš, objeví se na obláčku. Když se dosypou, tak z nich vyleze smrt a spustí se z černé duhy a vezme si život. Člověk si potom může vybrat, buď zmizí, nebo se znovu zrodí nebo bude žít v nebi s ostatními mrtvými.“* Dalo by se říct, že se jedná o usmrcení bez násilí, v obrázku se nachází jemná červená barva. Č. 59 – vyobrazuje smrtku s kosou v ruce, na její hlavě stojí zraněný chlapec a u nohou starostlivá matka. Chlapec hledí na hřbitov. Malba na mě působí poutavě, protože autor nakreslil i rakve, které jsou uloženy v zemi. Č. 58 – znázorňuje smrtku, jež nemá obličej, je obtažená černou korekturou, aby více vynikla. Obrázek působí smutně, neboť obsahuje pouze černou barvu. Č. 57 – na čtvrtce vystupuje, do popředí hřbitova, smrtka bez obličeje. Je však obklopena barvami živých jako je modrá nebo zelená. Č. 56 – Autorka nakreslila smrtku bez tváře, u jejích nohou leží mrtvá dívka a vedle smrtky stojí její duše. Sama své dílo popsala slovy: *„Duše odchází z těla. Špína na košili duše jsou hřichy.“* Blesky v kresbách rozjasňují tmavou postavu, ty nalezneme v obrázcích č. 64 a 55. Veškerá díla z této podskupiny mi evokují beznaděj.

Druhou podskupinu lze nazvat **čarodějnice**. Jedná se o dvě zobrazení č. 54 a č. 62. Oba obrázky spojují dynamické prvky, v pozadí dochází k jistému tanci. V obrázku č. 62 je čarodějnice jen inspirátorkou lidského násilí. Působí na mě celkem pozitivně, protože je pestře barevný, autorka využila červenou, žlutou, ale také fialovou barvu. To dává větší dynamiku její kresbě. Nachází se tu i symbol blesku. Obrázek č. 54 zobrazuje čarodějnice jako aktivátory lidské smrti. Dílo na mě působí dost negativně, protože je celé černé. Autorka jej doplnila o vysvětlení: *„Co jsem namalovala, je smrt. Všechny 4 holky jsou čarodějnice a usmrtily Janose Hafla a samy mu vykopaly hrob a pohřbily.“*

Třetí podskupinu tvoří **smrtící duch** (č. 61). Autor ke svému vyjádření využil obou stran, na jedné straně je znázorněn barevně život a na té druhé je pohřeb, kde dominuje spíše černá s hnědou barvou. Duch naznačuje beztvářost, za to obrázek vyjadřuje příběh bezmocnosti lidí vzhledem ke smrtícímu duchovi. Zajímavý je symbol kříže černé barvy.

Čtvrtou podskupinu jsem nazvala **počítačové hry** (č. 77). Autor ve svém díle neuměle ztvárnil situaci z počítačové hry. Kresba nepůsobí nikterak negativně. Rozložení evokuje symboliku české vlajky.

Třetí skupinou se stala smrt zvířat.

První podskupinou v jejím rámci je smrt zvířat **v nenásilné podobě**. Jde o skupinku zvířátek, která žijí v domácnosti, rybičky (č. 1 – všechny rybičky v akváriu jsou bříškem vzhůru, pestré živé barvy, č. 2 – pestrá rybička s bříškem vzhůru s pruhem černé barvy, okolo se nachází živé barvy v podobě modré a zelené, č. 3 – žlutá rybka plovoucí s bříškem nahoru, žije s ní ještě jedna, pestré živoucí barvy, č. 5 – v akváriu plave pouze jedna modročervená rybička, u níž jsou naznačené proužky, působí na mě živě) potkan (č. 4 – autorka použila veselé barvy jako je žlutá a oranžová, potkan vypadá hladově) nebo také kočka (č. 6 – je zakomponována do středu čtvrtky, v pozadí se vyskytuje modrá se zelenou barvou). V této skupině jde o tyto obrázky č. 2, 5, 6, 1, 3, 4. Projevy smrti v této kategorii jsou těžko identifikovatelné u obrázku kočky a potkana (č. 6 a 4), protože potkan vypadá živě, když stojí v těsné blízkosti misky s jídlem a kočka mi připadá jako by spala. Některé rybičky mají nenápadně bříško vzhůru (č. 3 a 2), každopádně většinou žijí mezi živými (č. 3) Jediný obrázek č. 1 ukazuje smrt pěti rybiček v živoucím akváriu. Zvířecí smrt nejspíše v dětech nevyvolává zvláštní pocit smrti, ani žádnou tragiku. Ta by se trochu dala nalézt u obrázku č. 2, kde autorka použila trochu černé barvy.

Druhou podskupina je **smrt zvířátek, která je spojená s násilím**. V této skupině se vyskytuje 5 obrázků (č. 7, 8, 9, 10,11) Kresba č. 7 obsahuje smrt, kde není žádná vina. Autorka znázornila myslivce, jež zabíjí lišku. Barvy využila pestré, není zřetelný smutek nad ztrátou. Jak sama popsala: „*Namalovala jsem myslivce, jak zastřelil lišku, ale v dobrém, protože měla vzteklinu.*“ Obrázek č. 8 a č. 9 mají jistou spojitost, protože se jedná o zvířátka, kde si ubližují vzájemně. U obrázku č. 8 liška zakousla zajíce, ten je vyobrazen v potůčku krve na zelené louce. Autora znám a vím, že mu nedávno zemřel jeho oblíbený dědeček, s nímž se staral o králíky, proto si myslím, že kresba, kterou odevzdal, pojí se smrtí blízké osoby. Kdežto u kresby č. 9 je znázorněna smrtelně raněná kočička, kterou kousnul pejsek. Vše se odehrává na pozadí jemné modré a zelené barvy s trochou šedi. Obrázek č. 10 vytěšňuje smrt v podobě fotbalové branky, v níž se ukrývá mrtvý králík. Těžko říct, kdo zvířeti ublížil, zda člověk nebo jiný živočišný tvor. Obrázkem dominují barvy zelené, modré, ale také žluté v podobě jasně zářícího slunce. Kresba č. 11 v sobě ukrývá násilí, které přichází

od lidí. Aktéry se stávají dva kluci ve žlutě oděných tričkách, v rukou drží injekční stříkačky, na nichž autor napsal slovo „drogy.“ V horní středové části je nakreslen mrtvý králík ve velké kaluži krve, který má ve svém bezvládném těle zapíchnuté dvě injekční stříkačky. Autor svou kresbu okomentoval slovy: „*Lidi píchají králíka drogami.*“

Čtvrtou skupinou jsou **okolnosti lidského umírání**. Ta čítá 5 podskupin. Jde o obrázky č. 74, 76, 73, 66, 67, 68, 69, 75, 72, 71, 65, 70.

První podskupinu tvoří **násilná smrt**. Obrázky spojuje převažující červená barva a smrtící předměty, převládají hlavně nože, což je u č. 71 – autorka namalovala muže, který zabil ženu. Zvláštní je, že se vrah usmívá. Sled barev není tak smutný, jak by se očekávalo, hojně se vyskytuje červená, ale také modrá s různými odstíny fialové. Dívka svou kresbu okomentovala: „*Chlap, co zabil ženu a zavázal jí pusu, aby nemohla volat o pomoc.*“ Č. 72 – Autorka zaplnila z větší části kreslicí plochu, na níž vyobrazila vraždící panenku, jak zabíjí holčičku. Všude se nachází spousta krve. Panenka na mě působí dost krvelačně, až děsivě. Č. 65 – obrázek již od pohledu působí smutně, je na něm vyobrazen kluk, který se usmívá, vypadá dost šťastně. V blízkosti jeho nohou leží dívka, která má ve svém těle zabodnutý nůž. Autorka použila pouze dvě barvy – červenou a černou. Z druhé strany ke své tvorbě připsala vysvětlení: „*Zabitá dívka spolu s vrahem, uškrtil ji a pak zapíchl.*“ Další zbraň, která se vyskytuje je pistole u obrázku č. 75 – jedná se o vraždu člověka pistolí, opět vraždí muž ženu. Dalo by se pomalu říct, že dívky vidí v ženském pokolení jistou slabost. Vrah zabíjí v místnosti, ve které na stěně visí kříž s ukřížovaným Kristem, který se mračí. Autorka svou kresbu okomentovala: „*Jedná se o vraždu člověka, ale ne ve špatném smyslu, protože paní už bylo 1000 let.*“ A palice u č. 70 – jde o jediné živé pozadí v kresbě, i když se zde nachází klaun, který někoho zabil palicí, potutelně se usmívá a vysmívá se smrti. Obsahuje pár bublin ukrývající slova. „*mňam, maso, chacha... smrt, smrt, smrt, ha, oběť.*“ Na druhé polovině se pak nachází mrtvý člověk, koukající na ukazatel směřující k pecku a s bublinou: „*Co to? Peklo?*“ Z větší části kresby pozadí postrádají nebo použily jednolitě zbarvení – černé anebo modré barvy. (č. 65 – černé; č. 71 – modré) Pouze v jednom případě, u obrázku č. 70, se odehrává smrt na pozadí života, neboť autor použil zelenou a hnědou barvu.

Druhou podskupinu – **smrt jako lidský úděl** – tvoří tři obrázky (č. 68 – na ploše se nachází domek, v němž na smrtelné posteli umírá člověk. Po skonu jeho duše odlétá v podobě okřídleného člověka na nebesa. Na obloze je vyobrazeno spoustu obláček, vše probíhá za krásného slunečného dne. Č. 69 – Autor nakreslil komiks, kde člověk leží na posteli a je nakažen morem, v jeho blízkosti se nachází muž, který mu má splnit poslední

přání, zároveň si sám uvědomuje svou vlastní konečnost, protože muž na lůžku po třech dnech umírá a poslední pozůstalý se musí připravit na svůj vlastní odchod ze světa. U svého vyjádření autor vyobrazil i nebe a peklo, prostor, kam odcházejí mrtví. Č. 66 – Autorka namalovala nemocnou na lůžku, která pláče a kolem ní jsou rozestoupené její tři děti, které také pláčou, loučí se se svou matkou. Kresba působí smutně, protože byla použita pouze smutná černá barva.). Některé obrázky znázorňují smrt jako následek nemoci a dochází k ní doma: Charakteristické pro dva z obrázků (č. 66 a 69) je to, že umírající než zemře, není v místnosti sám, ale v kruhu další osoby nebo osob. Pouze v jednom případě je umírající v domě úplně sám. Odchod do nebe je značen jemně šedě. (č. 68)

Třetí podskupinu tvoří **smrt v nemocnici**. Jedná se o jediný obrázek č. 73 – Autorka nakreslila, na nemocničním lůžku, pani, napojenou na přístrojích. Prostor mezi ní a truchlícími lidmi je oddělen tučnou černou čarou. Lze chápat tak, že zeď odděluje smrt, které se bojíme, lidé za zdí jsou bezmocní, nemohou nic dělat a tak pláčou.

Do čtvrté podskupiny **sebevražda** zapadá kresba č. 67 – v lese je mrtvý člověk, není zřetelné, jak se zabil. V blízkosti stromu se nachází hrob. Na obrázku nenalezneme žádnou pozitivní barvu, celý výtvar je tmavý, působí na mě dost depresivně. Autorka svou kresbu doplnila o vysvětlení, že se jedná o sebevraždu člověka.

Pátá podskupina se nazývá **smrt jako nešťastná náhoda**. Jde o dva obrázky. (Č. 74 – na něm je dívka, která jde přes přechod a blíží se k ní jedoucí auto. Odehrává se v živých barvách zelené a hnědé, dramaticky trochu vstupuje fialová. Č. 76 – Autor namaloval záchrannou službu, která se snaží zachránit muže, který je smrtelně raněn. Barvy na mě působí poměrně vesele, byť obloha je celá zahalená do černé.) Obě kresby spojuje to, že se situace odehrává za silničního provozu. Dílo působí dynamicky, což je vyjádřeno barevně. Příběh má svůj charakter, jde po ulici a zemře na následky autonehody, jedná se o neočekávanou smrt.

Šestou podskupinou, kterou se budu zabývat, je **smrt z pohledu pozůstalých**. Tato skupina obsahuje 5 obrázků, č. 16 – kde děti pláčou nad svou zesnulou matkou, která leží v posteli přikrytá jemnou růžovou peřinou. Autorka kresbu obohatila bublinami, v nichž se nachází projevy bolesti. „*Nééé, proč.. Né, to není pravda. Holky, už je mrtvá. Bůbů. Né, proč právě ona.*“ Nachází se zde symbol hranice mezi umírajícím člověkem a pozůstalými. Č. 18 – hoch ke svému ztvárnění využil obou stran pracovní plochy. Na jedné je pouze černé pozadí značící velký smutek a beznaděj, z druhé strany vyobrazil plačící postavu, k pozadí použil stupeň šedi a na postavu hnědou s černou barvou. Kresba na mě

působí velmi smutně. Č. 17 – na obrázku chlapec vyobrazil sebe, jak pláče. Využil teplé živé barvy jako je oranžová nebo modrá. Kolem svého obličejce udělal jisté černé ohrazení, nejspíš značící smutek. Ke své tvorbě na zadní stranu napsal: „*Namaloval jsem sebe, jak pláču, že mi někdo umřel. Umřeli mi křečci.*“ Č. 20 – dívka nakreslila plačícího chlapce s kapesníkem v ruce. V jeho blízkosti se nachází žena, která také pláče, vyskytuje se v jistém ohrazení zelené barvy, což se dá pochopit tak, že jde o zesnulou. Autorka do svého výkresu včlenila vlastní text: „*Vzpomínka na blízké. Co je smrt? Smrt, koloběh života. Člověk se narodí, čas plyne, on stárne.*“ Č. 19 – na mě působí od začátku velice smutně. Z černého pozadí vystupuje přesně ve středu chlapec, nikterak výrazný, v levém horním rohu je dán prostor červenému křížku a na opačném se nachází černý kříž. Tento obrázek vyjadřuje totální zoufalost a opuštěnost. Všechny obrázky spojuje symbolika slz. Velmi často se střídají prvky černé s barvami života. (č. 17, 18, 19) Z těchto maleb by se dalo říci, že není nikde vyjádřena naděje pozůstalých.

Sedmou podskupinou děti prezentují svou vlastní smrt, proto nese název **moje vlastní smrt**. Tu si uvědomují 4 děti, jsou to obrázky č. 80 – autor využil ke znázornění obou dvou stran. Na jedné je vyobrazen člověk na lůžku, jež je napojen na přístroj, k jeho posteli se blíží smrtka. Ze druhé strany pojal svůj pohřeb, nakreslil pohřební vůz, muže v zelených uniformách, kteří jej nesou k otevřenému hrobu. Č. 79 – dívka namalovala sebe na nemocničním lůžku, napojená na přístroj a u nohou stojí její duše. Nepoužila žádnou jasnou barvu, pouze černou. Za to své dílo okomentovala: „*Ležím v komatu a dívám se na svoje tělo.*“ Č. 81 – Autor pokreslil obě strany čtvrtky, na jedné znázornil svou vlastní smrt, kdy leží na lůžku s přístrojem a jdoucí se smrtkou. Na druhé straně má svůj pohřeb, jednoho člověka na hřbitově se spousty černými ptáky. Kresba působí dost smutně, pokud se jedná právě o jeho pohřeb. Č. 78 – autorka znázornila sebe na černém lůžku, přikrytá červenou peřinou, pláče. Kolem jejího lůžka jsou vyobrazeny neúplné lebky, které na ní koukají. Na druhé straně své kresby napsala: „*Moje smrt, ještě nevím moc a taky o tom moc nepřemýšlím, jak dopadne má smrt. Na obrázku jsem já, jak ležím v posteli, bez přátel, bez lásky, prostě úplně sama.*“) Obrázky č. 80 a 81 jsou si značně podobné, nejspíš proto, že oba autoři seděli ve své těsné blízkosti. V obou případech se totiž vyskytuje stejný symbol smrtky, která je chápána jako osudová, jež přináší smrt. Velká podobnost se nachází i v horizontálních tvarech hrobů, úmrtních lůžek, rakví, ale i smutek nad vlastní smrtí. Obrázky č. 79, 80 a 81 spojuje jistá institucionální představa, kdy je se u lůžka vyskytuje nemocniční přístroj.

Kresby hojně využívají dramatickosti v podobě červené barvy, ale také černé. Ve všech případech umírá každý sám.

Osmou podskupinu jsem nazvala **mrtvý člověk**. Ta disponuje dvěma obrázky. (č. 82 a 83) Kresba č. 82 má jako jediné téma obrazu mrtvolu, která vyjadřuje dramatickost smrti. Kontrastuje v rudém pozadí a člověk je oblečen do černého oděvu. Za to obrázek č. 83 vykazuje stejné prvky jako podskupina násilná smrt. Lze se domnívat, že se jedná o vraždu nástrojem z počítačové hry, vražednou zbraní se stal elektrický proud. Krev kontrastuje ostře se sluncem jako se symbolem života.

Pátou skupinu tvoří abstraktní zpodobení smrti: Smrt jako temné tajemství. Jedná se o tvorbu 4 dětí ve věku 11 let. (č. 87, 13, 12, 15, 14) Obrázek č. 14 vyobrazuje ve středu čtvrtky velký černý tvar, který připomíná jádro nebo mušli, na modrém pozadí. Za to kresba č. 13 mi evokuje strach, protože autor namaloval dvě dvojice očí, jež pronikají černým a červeným pozadím. Jedny oči pláčou a druhé je sledují. Chlapec svou kresbu z druhé strany okomentoval slovy: „*Smrt Lucky R. a Viktora.*“ Kresba č. 12 zobrazuje jistou zed', kterou lze chápat jako rozhraní mezi dvěma tmavými světy. Nachází se zde nejasný obličej a část postavy, jež proniká tmou. V horní levé části je vyobrazena lidská obrácená hlava směřující vzhůru. Kresba na mě působí dost smutně, protože plochou nevyniká žádná teplá barva, jen černá. Obrázek č. 15 je černě zamalovaná čtvrtka, vyvolává ve mně smutek. Autor č. 87 rozdělil plochu na polovinu, na levé straně vyobrazil černý kříž, jenž vystupuje z černého pozadí a na pravé straně je červený křížek v černém kolečku na bílém pozadí. Smrt tedy vnímá jako černý kříž a červený jako symbol života. Všechny obrázky spojuje černá barva, která má výrazné postavení. Zároveň je tu jistá nejasná a neurčitá symbolika. Lze říci, že smrt tyto děti chápou jako tajemství.

Šestou skupinu tvoří obrázky vyjadřující čistě náboženské představy. Jde o děti ve věku 10 – 11 let, což odpovídá 4. nebo 5. třídě. (č. 86, 70, 77, 69, 85, 88, 68, 84)

Ta se dělí na podskupiny, první jsou **andělé**. Celou skupinu pojí představa života a smrti. Jde o tyto výkresy č. 86 – v dolní části autorka nakreslila na posteli ležící dívku přikrytou rudou pokrývkou, nad ní stojí na obláčku anděl smrti v podobě okřídlené ženy, která je oděná celá v černém. Má klidnou pokojnou podobu a přichází z nebe. Anděl barevně ukazuje na temnotu spojenou s představou smrti, červená graduje směrem k dramatu. Obrázek č. 88 znázorňuje vystupujícího anděla na nebe do sluneční záře, pod ním se nacházejí obláčky v rudém pozadí.

Dalo by se říci, že anděl odletěl od dramatu, které se odehrávalo dole. Oba obrázky jsou spojeny s představou anděla.

Druhou podskupinu tvoří **nebe**. Pojetí dětí ve věku 11 let. Ta obsahuje tři výkresy č. 88 – anděl ve sluneční záři, 68 – anděl vystupující na nebe, 85 – duše vycházející z hrobu, na pozadí byla použita zelená a modrá barva. Celou podskupinu spojuje představa nebe. Obrázek č. 88 a 68 má představu člověka podobného andělu, za to č. 85 zobrazuje ducha jdoucího do nebe. Obrázky na mě působí vesele svou barevnou hravostí.

Třetí podskupinou je pojetí **nebe, peklo**. Jde o výkresy dvou desetiletých chlapců. (č. 69 – komiks obsahující mor a 70 – muž vraždící palicí, mrtvý stojí u ukazatele) Obrázek č. 69 naznačuje možnost posmrtného života nebo v pekle v závislosti, jak člověk žil. Druhý č. 70 ukazuje jen na svět pekla. To je spojené se špatným životem člověka. Řekla bych, že je velice pravděpodobné, že děti mají představy spojené s čerty.

Čtvrtou podskupinou je **halloween**. Výkres nakreslil chlapec ze 4. třídy. (č. 77) Část obrázku je pojena se symbolem dýně, ale také hřbitova. Autor dává tři různé možnosti života po smrti. Mají temný charakter, co do barev dělá dojem obrázek běžného charakteru. Dalo by se pomalu říct jako by se ho to vůbec netýkalo a nikterak ho to netrápilo. Do svého díla zakomponoval anglické názvy a svůj výtvar popsal slovy: „*Výběr cest smrti.*“

Pátou podskupinu tvoří „**duch**“, kde je náznak na posmrtný život v podobě „ducha člověka.“ Jedná se o jediný obrázek č. 84, chlapce z 5. třídy. Duch je náznakem posmrtného života, na obrázku se modlí u rakve jeptiška a v její blízkosti se nachází duch. Dominuje černá barva, která se pojí se smrtí, zelenou vyznačil zem a modrou nebe.

Vzhledem ke kritériím stanoveným před začátkem analýzy můžeme vyslovit tyto závěry:

- 1) **vývojové hledisko:** Dětské autoři obrázků se pohybovali ve věku od 8 do 11 let. Osmileté až devítileté děti mají vizi smrti spojenou spíše s pohádkami (14 obrázků) nebo s mrtvými domácími mazlíčky. (11 obrázků) O něco starší děti vyjadřovaly představy, jako by byli smrti zatím ušetřeni, smrt se jich sice týká, ale je ještě daleko. Jejich výkresy zaznamenaly dlouhověkost (č. 35, 33, 75), ale také fantazii. (č. 61, 62, 54) Někteří z nich se však se smrtí již setkali s odchodem blízkého člověka v rodině a to se odrazilo i na jejich vnímání. Tudíž si některé dokázaly namalovat svůj vlastní pohřeb a smrt. Desetileté až jedenáctileté děti zvládly smrt více začlenit do života a běžných situací. Využily abstrakce, ale i konkrétních událostí, např. autonehody. Každopádně pojí smrt často s pohádkovým symbolem smrčky (č. 52, 55, 60, 63, 64,

53, 59, 58, 57, 56), která drží v ruce kosu. Ve velkém množství skryly děti svou znalost o smrti člověka do představy rakve nebo hřbitova, protože na ty chodívají společně se svými rodiči nebo prarodiči zatímco situaci umírání blízkého člověka nebývají dospělými vystavovány (31 obrázků).

- 2) **hledisko psychického prožívání** – jakmile se dítě setká se smrtí tváří v tvář, vnímá ztrátu těžko, pokud to byla osoba, s níž rádo trávil čas. Prožívání pak přenášejí i do svého projevu, což se může odrazit i v dramatičnosti (č. 13) nebo také nenadálosti (č. 76, 74), osudové záležitosti (č. 71, 72, 65, 75, 67, 66, 73, 83, 70, 69, 68, 86, 16, 78, 79, 80, 81, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11), smutku (č. 19, 20, 16, 17, 18, 78, 13, 45, 28, 53), opuštěnosti (84, 68, 86, 79, 78, 80, 81, 67, 56, 64, 52, 61, 82), bezmoci (č. 19, 18, 15, 12, 76, 74, 73, 66, 67, 75, 65, 72, 71, 11, 10, 9, 8, 7, 56, 59, 53, 64, 63, 52, 62, 61, 83, 79, 78). Do této kategorie zařazuji také dětské představy o násilné smrti, spojené s představou agrese. Nacházely se, jak v představách spojených s fantazií a pohádkou, tak se smrtí zvířat, ale i lidí. (č. 61, 62, 54, 52, 55, 60, 63, 64, 53, 59, 7, 8, 9, 10, 11, 83, 67, 75, 65, 72, 71).
- 3) **spirituální a náboženské hledisko** – je to jistý projev náboženských představ nebo symbolů do kresby. Nejčastěji se v dětských kresbách vyskytovaly kříže, buď černé (č. 81, 80, 87, 75, 84, 19, 61, 54, 55, 63, 59, 27, 23, 21, 35, 39, 48, 45, 51, 50, 46, 42, 44, 43, 25, 40, 41, 24, 29, 33) nebo červené (č. 87, 19, 53, 59, 22, 26, 34, 47, 38, 37, 29). Kříže je však potřeba vnímat spíše jako dětskou osobní zkušenost s pohřebním rituálem, pro děti to není symbol naděje, alespoň se zdá, že na citovaných obrázcích tomu nic nenasvědčuje. Smrtí život nekončí u těchto obrázků: č. 88, 68, 85, 69, 70, 77, 84. Zároveň se u některých dětí promítá v obrázcích i blízkost kostela vedle školy (č. 34, 38, 32). Jindy bylo vyjádření obrázků nejasné, byly to takové, které se pojí s peklem a s čerty (č. 70, 69) nebo chybí jakákoli spojitost náboženské představy se smrtí (č. 6, 4, 5).

Výzkum ukázal ještě na některé další skutečnosti. Děti v kresbách ukazují také informace, které o konečnosti života mají. Některé z nich zaznamenaly smrt doma, což se týká obrázků č. 86, 68, 69, 78, 16, 66, 25. Jiné zase vnímají odchod z institucionálního hlediska, které možno nalézt v těchto kresbách č. 76, 73, 79, 80, 81. Zároveň používají i symboly spojené se smrtí, vidí je třeba v kose (č. 80, 81, 52, 55, 60, 63, 64, 53, 59, 58, 57, 56) nebo rozpadlém srdíčku (č. 30) či pohřebním voze (č. 32, 38, 80, 81). Dětská představa konečnosti může být spojená s krví, což dokládají obrázky č. 7, 8, 9, 10, 11, 82, 83, 76, 75, 65, 72, 71, 62, 52, 55,

60, 63, 64, 59, 24, 25. S krví se potom dále pojí násilí a agrese, jak to zpracovaly děti v těchto kresbách: č. 59, 64, 63, 52, 62, 67, 75, 65, 72, 71, 83, 11, 10, 9, 8, 7, 70. Zároveň vnímají i jasné ohraničení mezi životem a smrtí. (č. 12, 10, 73).

Zaměřím-li se ještě pečlivěji nad rozpořádáním barev, nacházím v těchto obrázcích převažující, černou nebo tmavou (neživou) barvu (č. 29, 43, 44, 46, 50, 45, 36, 28, 21, 56, 58, 63, 60, 52, 54, 62, 65, 75, 67, 66, 19, 18, 79, 78, 80, 81, 12, 15, 87, 13). V další velké skupině kreseb se objevují hojně pestré barvy života (č. 77, 70, 69, 68, 88, 14, 11, 10, 9, 8, 7, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 83, 80, 20, 16, 17, 18, 71, 73, 74, 76, 61, 62, 55, 64, 53, 59, 39, 38, 48, 51, 42, 25, 31, 40, 41, 49, 30, 32) Třetí skupinu tvoří volba dramatických barev, které nalezneme o těchto obrázců č. 13, 87, 81, 80, 78, 19, 82, 2, 7, 8, 62, 52, 55, 60, 63, 64, 53, 59, 86, 75, 65, 72, 26, 28, 36, 45, 50, 33).

4.8 Interpretace výsledků – odpověď na základní výzkumnou otázku: Jak vnímají děti v mladším školním věku smrt?

Smrt v pojetí dětí je událost, kterou si začínají postupně uvědomovat během dozrávání v rámci mladšího školního věku. Současné děti mají smrt často spojenou s násilím, ať už ji umísťují do světa pohádek, zvířat nebo lidí. V jejich prožívání představy smrti dominuje smutek, bezútěšnost a opuštěnost, byť občas na pozadí jásavých barev života. Jistou clonou od všedního života a určitým obranným mechanismem vůči smrti jsou zřejmě pro děti pohádky. Převládá však u nich sekulární pojetí smrti, život pro většinu z nich končí smrtí, rakví a hřbitovem. Představy o životě po smrti jsem ve výzkumu našla pouze sporadicky a i v takovém případě velmi nejasné, jako duše, nebe nebo peklo, ale i halloween. Zcela zde chybí specificky křesťanské pojetí smrti s nadějí na vzkříšení. Kříže, které využívají ve svých kresbách, znají hlavně ze své osobní zkušenosti, ale víc pro ně neznamenaají. Jejich pohled na smrt neobsahuje prakticky žádnou naději, proto také obrázky v sobě ukrývají mnoho smutných a tmavých barev.

Pořadí	Téma kresby	Počet obrázků	Procenta
1.	Hroby a hřbitovy	31	34,8
2.	Pohádková smrt	13	14,6
3.	Smrt zvířat	11	12,4
4.	Okolnosti lidského umírání	9	10,1
5.	Náboženské představy	8	8,9
6.	Smrt z pohledu pozůstalých	5	5,6
7.	Abstraktní zpodobení smrti	5	5,6
8.	Představy o vlastní smrti	4	4,5
9.	Mrtvý člověk	2	2,2
Celkem		88	98,8

Diskuse

Teoretická část se shoduje s praktickou částí v těchto bodech:

- z vývojově psychologického hlediska korespondují výsledky analýzy s Říčanovým popisem věkového období, ve kterém děti dělají první zkušenosti se smrtí.
- pohledu vývojové psychologie odpovídají výsledky výzkumu informacím o uvědomění si konečnosti lidského života, což ve výzkumu dokládají vyobrazení obrázků vlastní smrti (N. Špatenková, P. Říčan, K. Kohoutek, J. Kocourková), ale i další prvky:
 - strach ze samoty, bez přátel (L. Lisá, M. Kňourková)
 - setkání s uhynutím domácího mazlíčka a tedy s přirozeným odchodem (Z. Matějček, Z. Dytrych)
 - ztráta blízké osoby potvrzuje setkání s konečností a nezrušitelností smrti (Z. Matějček, Z. Dytrych)
 - tajuplnost smrti (J. Šiklová)
 - násilná smrt (J. Barbarič)
 - truchlení, žal nad zemřelým (N. Špatenková)

Lze také konstatovat, že děti zúčastněné ve výzkumu nemají povědomí o teologickém chápání lidské smrti, jak jsem ho popsala v teoretické části práce. Děti nevidí ve smrti naději, spíše ji vnímají jako definitivní konec života a vůči neodvolatelnosti smrti zažívají bezmoc a smutek.

ZÁVĚR

Moje otázky, které jsem si vzhledem k tématu práce položila v jejím úvodu, zněly následovně: *Je smrt tabu dnešní společnosti? Jak je smrt vnímána dětmi v mladším školním věku?*

Cílem mé diplomové práce bylo zjistit, zda je smrt v současné společnosti stále tabuizovaným tématem či nikoliv. Zároveň jsem chtěla přiblížit chápání a vnímání smrti z dětské perspektivy v mladším školním věku.

V první kapitole jsem nastínila 3 pohledy nahlížející na smrt z různých vědních disciplín. Zvolila jsem psychologii, protože každý své strasti a radosti prožíváme a vnímáme odlišně. Sociologii, neboť lidé tvoří společnost. Jak by nejspíš řekl E. Aronson, že člověk je tvorem společenským. Teologii, protože naplňuje a dodává naději.

Druhá kapitola poukazuje na dětské vnímání smrti. Řeší otázku jejich přítomnosti na posledním rozloučení, ale také vliv médií či setkání se se smrtí během vyučování.

Třetí kapitolu jsem věnovala rituálům, které jsou nedílnou a důležitou součástí společnosti, protože do ní jedince začleňují. Zaobírala jsem se přechodovým rituálem, kam patří smrt, poukázala jsem i na vývoj pohřebních rituálů v české kultuře.

Ve čtvrté kapitole jsem zkoumala, pomocí kreseb od dětí mladšího školního věku od 8 do 11 let, jejich představy o smrti. Zvolila jsem typ výzkumu, u kterého jsem využila obsahovou analýzu, abych mohla vyhodnotit kresby.

Podle výsledků výzkumu děti v mladším školním věku umí vyjádřit svoje představy o smrti, nejde u nich o tabuizované téma. Děti se musí vyrovnávat se svou konečností stejně jako dospělí. Kladou si mnoho otázek, na které by chtěly znát odpověď, jsou také ovlivněny médii. Shodují se však také s názorem M. Šubrtové, která zmiňuje, že tabuizace smrti se projevuje vyhýbáním se hovoru dospělých s dětmi na toto téma, jak na rovině individuální, tak sociální.²⁵⁴ Dospělí často používají pro smrt opisy jako zánik, konec, úmrtí, skon, usnul, odešel, byl povolán... Zároveň došlo k jistému narušení citových vztahů, ale i stability rodiny. Dnešní doba se zaměřila na mládí a krásu života, vytlačuje na okraj smrt. Člověk již neumírá doma, ale v institucionálních zařízeních. Dle slov P. Říčana je smrt „*pro mnoho lidí téma zanedbávané a zapomínané.*“²⁵⁵ Výzkum ukázal, že děti v mladším školním věku mohou

²⁵⁴ ŠUBRTOVÁ, M. *Tematika smrti v české a světové próze pro děti a mládež*. s. 6.

²⁵⁵ ŘÍČAN, P. *Cesta životem*, s. 405.

z náznaků okolní společnosti dospět k povědomí o smutku, bezútěšnosti a tragičnosti neodvratitelného konce života. Křesťanské chápání smrti však k nim zřejmě nedoléhá z okolní společnosti ani v náznaku.

SEZNAM POUŽITÝCH ZDROJŮ

Publikace

BACHELARD, G. *Psychoanalýza ohně*. Praha 1994, ISBN 80-204-0505-4.

BARBY-BLUMENTHAL, K. a kol. *Kapitoly z thanatologie*. Praha 1987. ISBN není uvedeno.

BAŠTECKÁ, B. a kol. *Klinická psychologie v praxi*. Praha: Portál, 2003. ISBN 80-7178-735-3.

CANTALAMESSA, R. *Sestra smrt*. Přeložila Terezie Brichtová Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství. 1997 ISBN 80-7192-311-7.

CSÁMPAI, O. *Elementárkám kvantitatívneho výskumu*. Trnava 2013, vydavatelství Oliva. ISBN 978-80-89332-15-1.

ČEŇKOVÁ, J.; JEŽKOVÁ, A. *Čítanka pro základní školy 3*. Praha 2010, Pedagogické nakladatelství. ISBN 978-80-7235-449-8.

ČEŇKOVÁ, J.; JEŽKOVÁ, A. *Čítanka pro základní školy 4*. Praha 2010, Pedagogické nakladatelství. ISBN 978-80-7235-449-8.

ČEŇKOVÁ, J.; JONÁK, Z. *Čítanka pro základní školy 5*. Praha 2010, Pedagogické nakladatelství. ISBN 978-80-7235-450-4.

EIS, Z. *Krize všedního dne*. Praha 1994. ISBN 80-85424-56-8.

ELIAS, N. *Über die Einsamkeit der Sterbenden in unseren Tagen* ISBN-10 – 3518017721.

GUARDINI, R. *O posledních věcech: křesťanské učení o smrti, posmrtné očistě, vzkříšení, soudu a věčnosti*. Řím: Křesťanská akademie, Řím 1972. ISBN není uvedeno.

HAŠKOVCOVÁ, H. *Rub života - líc smrti*. Praha: Orbis, 1975. ISBN 11-107-75.

HAŠKOVCOVÁ, M. *Thanatologie. Nauka o umírání a smrti*. Praha 2000. ISBN 978-80-7262-471-3.

KASTOVÁ, V. *Krize a tvořivý přístup k ní*. Praha: Portál, 2000. ISBN 978-80-7367-800-5.

KARLOVÁ, K. *Slavnosti a rituály jako zpráva o obrazu světa*. Vimperk: Pavel Mervart, 2013. ISBN 978-80-7465-076-5.

KOUTEK, J. KOCOURKOVÁ, J. *Sebevražedné chování*. Praha: Portál, 2007. ISBN 978-80-7367-349-9.

KUNZE, P. SALAMANDER, C. *Malé děti potřebují rituály*. Brno: Computer Press 2011. ISBN 978-80-251-3405-4.

LISÁ, L. KŇOURKOVÁ M. *Vývoj dítěte a jeho úskalí*. Praha: AVICEUM, 1986. ISBN 08-084-86.

LOHFINK, N. *Was kommt nach dem Tod* Zirndorf P.U.G. 1978 *Smrti, kde je tvé vítězství?* Přeložil Kučera P. ISBN není uvedeno.

LUDAČKOVÁ, E. HUNEŠ, R. ŠPATENKOVÁ, N. *Průvodce v čase zármutku* Prachatice: Hospic sv. Jana N. Neumanna, 2013, ISBN 978-80-904587-4-1.

MATĚJČEK, Z. DYTRYCH, Z. *Radosti a strasti prarodičů aneb když máme vnoučata*. Praha: Grada Publishing, 1997. ISBN 80-7169-455-X.

MOŽNÝ, I. *Moderní rodina: mýty a skutečnost*. Brno: Blok, 1990, ISBN 80-7029-018-8.

- NAKONEČNÝ, M. *Motivace lidského chování*. Praha: Academia 1997. ISBN 80-200-0592-7.
- NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad 2004. ISBN 80-7021-397-3.
- RAHNER, K. VERGRIMLER, H. *Teologický slovník*. Praha: Vyšehrad 2009. ISBN 978-80-7021-934-8.
- RATZINGER, J. *Úvod do křesťanství*. Brno: Petrov, 1991. ISBN 80-85247-13-5.
- RATZINGER, J. *Eschatologie – smrt a věčný život*. Řezno 1990, ISBN 80-85947-19-6. (nakladatelství Barrister&Principal)
- ŘÍČAN, P. *Cesta životem*. Praha: Pyramida, 1990. ISBN 11-059-90.
- SVOBODOVÁ, M. *Krematorium*. Praha 2013. ISBN 978-80-86890-51-7.
- ŠIKLOVÁ, J. *Vyhoštěná smrt*. Praha: KALICH, 2013. ISBN 978-80-7017-197-4.
- ŠPATENKOVÁ, N. *O posledních věcech člověka: vybrané kapitoly z thanatologie*. Praha: Galén, 2014. ISBN 978-80-7492-138-4.
- ŠUBRTOVÁ, M. *Tematika smrti v české a světové próze pro děti a mládež*. Brno 2007. ISBN 978-80-210-4413-5.
- WOLFF, H. W. *Anthropologie des Alten Testaments*. ISBN 3-579-05091-5.
- YALOM, I. *Existenciální psychoterapie přeložil Müller I*. Praha: Portál, 2006. ISBN 80-7367-147-6.
- Bible. Písmo svaté starého a nového zákona*. Praha 1996, ISBN 80-85810-11-5.
- Dokumenty II. vatikánského koncilu*. Praha: Zvon, 1995, ISBN 80-7113-089-3.

Na minutu s Ladislavem Kubíčkem. Kostelní Vydří 2006, ISBN 978-80-7192-861-4.

Naše víra. Sborník úvah o katolické víře. Praha 1991, ISBN 80-86074-15-3.

Vyznání víry církve, České Budějovice 1999, ISBN 80-7113-005-2.

Přednáška

PIŤHA, P. *Slovanští věrozvěstové, naše křesťanské počátky a nová doba. Přednáška pro poutníky budějovické diecézní pouti dne 14. 9. 1996.* České Budějovice.

Sborník:

BURNEYOVÁ, J; CHANDLEROVÁ, P. *Rodiče, děti a televize.* Praha 2002. (Centrum pro rodinu při Arcibiskupství pražském)

BURNEYOVÁ, J; CHANDLEROVÁ, P. *Jak mluvit s dětmi o smrti.* Praha 2002. (Centrum pro rodinu při Arcibiskupství pražském)

Časopisy

MACKERLE, A. *Zdraví a nemoc v kontextu biblické antropologie.* In: *Communio*, mezinárodní katolická revue, svazek 71, 2/2014, 18. ročník. s. 48.

MAIELLO, G. *Současné pohřební rituály v českých zemích na příkladu krematorií v Praze-Strašnicích, Zlíně a Plzni.* In *Český lid*, 2005, roč. XCII, č.1, s. 35 – 47.

NEŠPOROVÁ, O. *Preferenční způsoby pohřbu mezi současnými českými věřícími na příkladu čtyř pražských náboženských skupin in, Český lid* 93, 2006, s. 387–404.

NEŠPOROVÁ, O. *Smrt jsme vykárali na okraj zájmu in Katolický týdeník ročník XXV č. 44.*

REGNER, J. *Vztahy zůstávají i na věčnosti in Katolický týdeník* 44.

Slovník

FABRY, H. J, RINGGREN, H., BOTTERWERCK, J. G. *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament IV.* ISBN 3-17-008600-6.

DUPLACY, J., GEORGE, A., GRELOT, P. *Slovník biblické teologie*. Přeložil: Kolář P. Velehrad 1981. ISBN neuvedeno.

Elektronické zdroje

Informační a diskusní portál Umírání. *Výzkum veřejného mínění na téma umírání a péče na konci života*. provedený agenturou STEM/MARK roku 2011 [on-line] Dostupné na <<http://www.umirani.cz/res/data/017/001907.pdf>> [2014-11-9]

Hospicové občanské sdružení Cesta domů. Umírání a péče o nevléčitelně nemocné. Srpen 2013. Soubor výzkumů pro o. s. Cesta Domů. [on-line] Dostupné na <<http://data.umirani.cz/http://data.umirani.cz/sites/default/files/pdf/cesta-domu-zprava-umirani-a-pece-o-nevylecitelne-nemocne-ii-2013.pdf>> [2014-11-9].

Informační a diskusní portál Umírání. [on-line] Dostupné na <<http://www.umirani.cz/prakticke-informace-o-organizaci-pohrbu.html>> [2014-11-22].

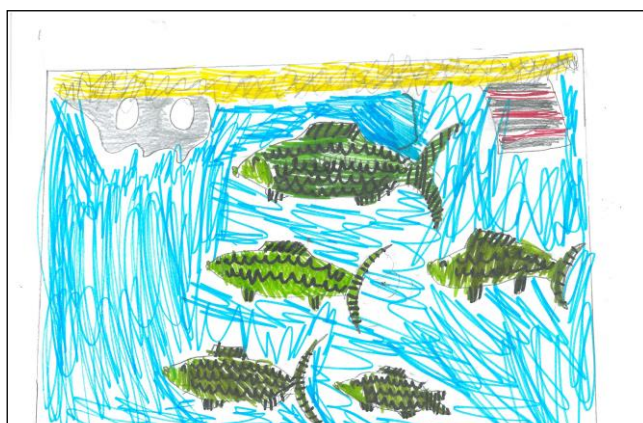
NEŠPOROVÁ, O. *Na věčnost bez patosu. Pohřební rituály za komunismu a dnes*. [on-line] Dostupné na <<http://dejinyasoucasnost.cz/archiv/2008/11/na-vecnost-bez-patosu/>> [2014-11-26].

Výklad jednotlivých prvků ve slavení pohřební bohoslužby. [on-line] Dostupné na <<http://www.liturgie.cz/pohreb/pohrebni-liturgie-krok-za-krokem/>> [2014-11-22].

Merten, K. Typologie metod obsahové analýzy. Překlad z díla Inhaltsanalyse [on-line]. Dostupné na <web.ff.cuni.cz/~rada/taoa/~RTFverze/METOBSAN.rtf> [Citováno 2015-02-23].

[on-line]. Dostupné na <<http://zsnetolice.cz/>> [Citováno 2015-01-09].

PŘÍLOHY – VÝTVARNÁ DÍLA

Obrázek č. 1

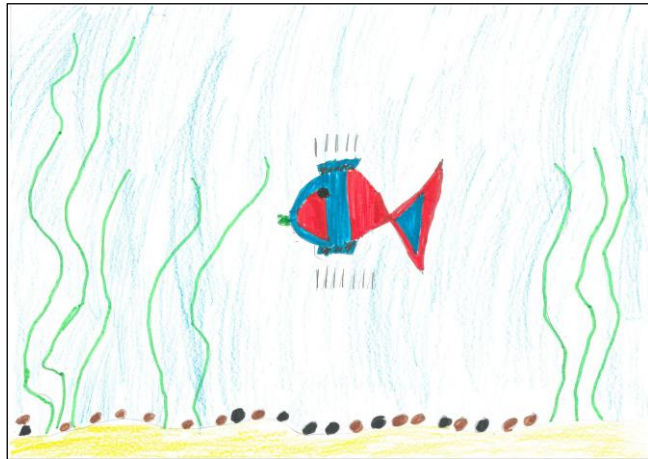
Obrázek č. 2

Obrázek č. 3

Obrázek č. 4

Obrázek č. 5

Obrázek č. 6

Obrázek č. 7

Obrázek č. 8

Obrázek č. 9

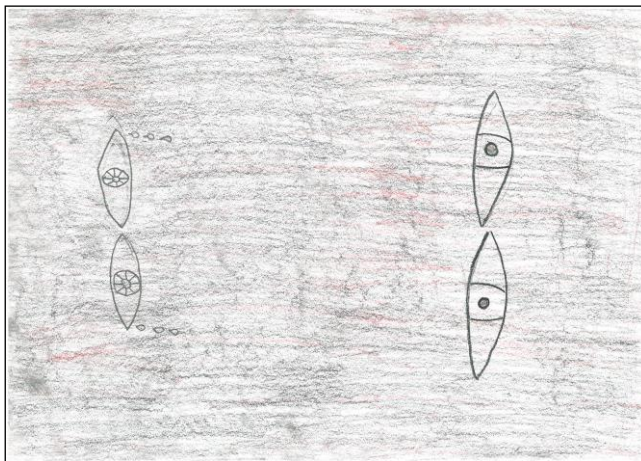
Obrázek č. 10

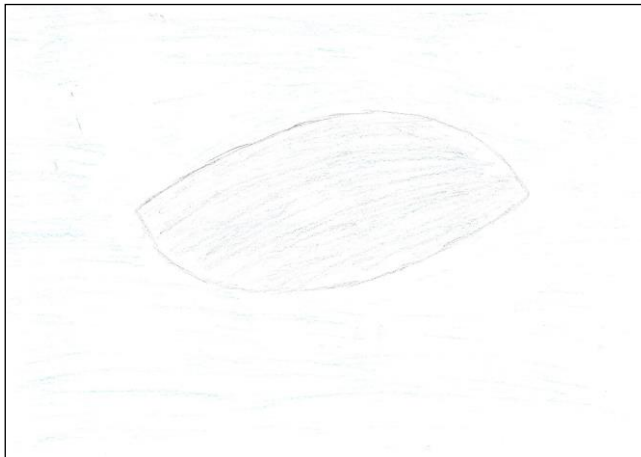
Obrázek č. 11

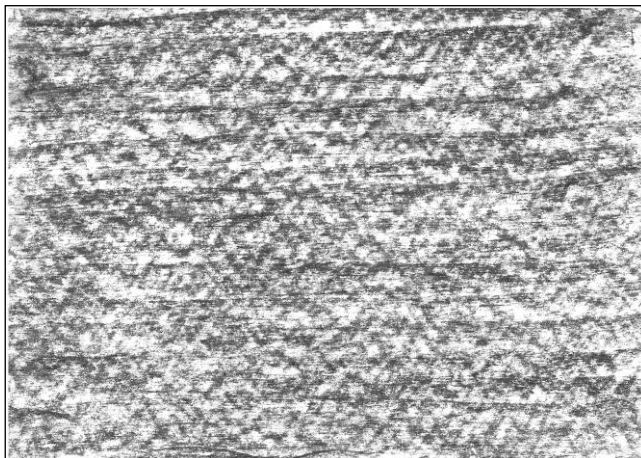
Obrázek č. 12

Obrázek č. 13

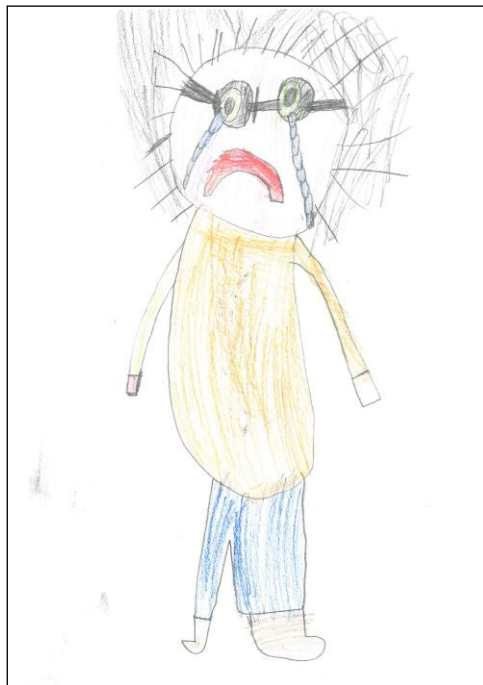
Obrázek č. 14

Obrázek č. 15

Obrázek č. 16

Obrázek č. 17

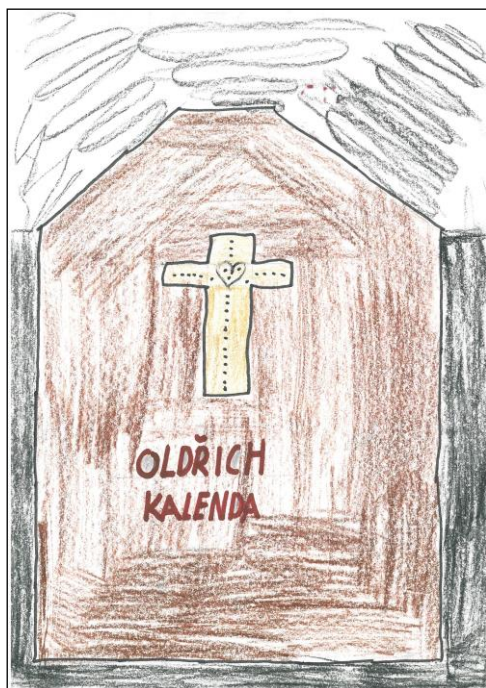
Obrázek č. 18

Obrázek č. 19

Obrázek č. 20

Obrázek č. 21

Obrázek č. 22

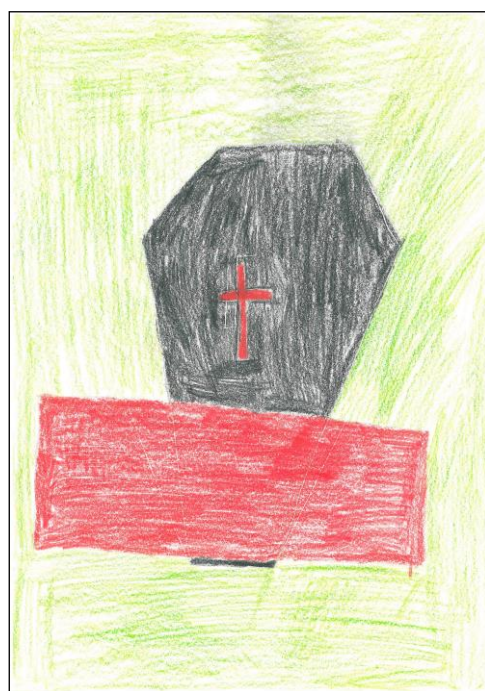
Obrázek č. 23

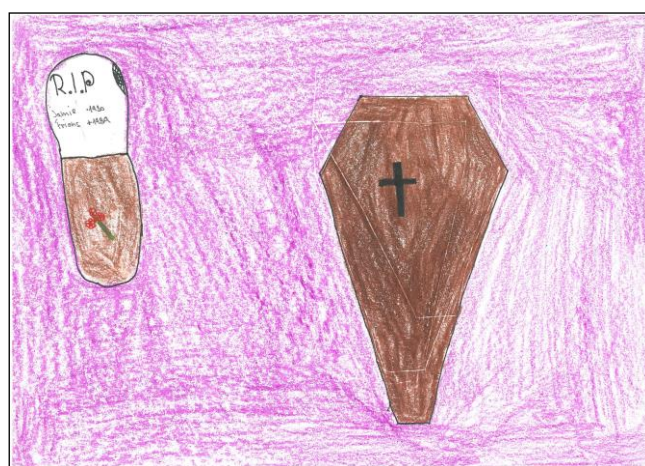
Obrázek č. 24

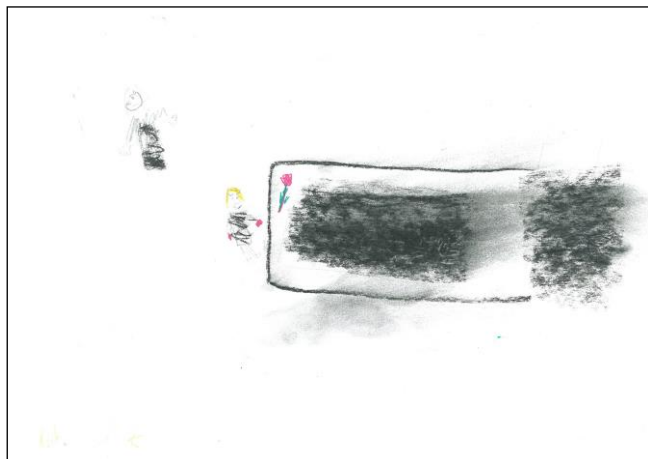
Obrázek č. 25

Obrázek č. 26

Obrázek č. 27

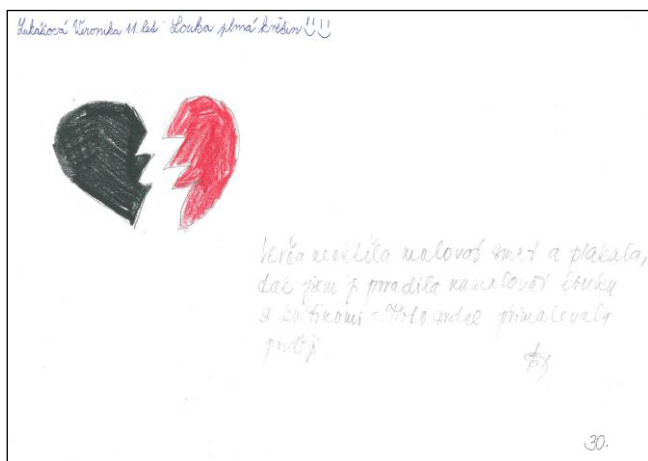
Obrázek č. 28

Obrázek č. 29

Obrázek č. 30 (str. 1)

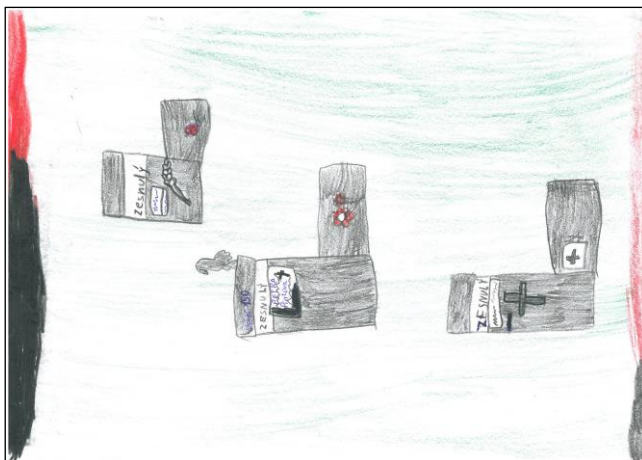
Obrázek č. 30 (str. 2)

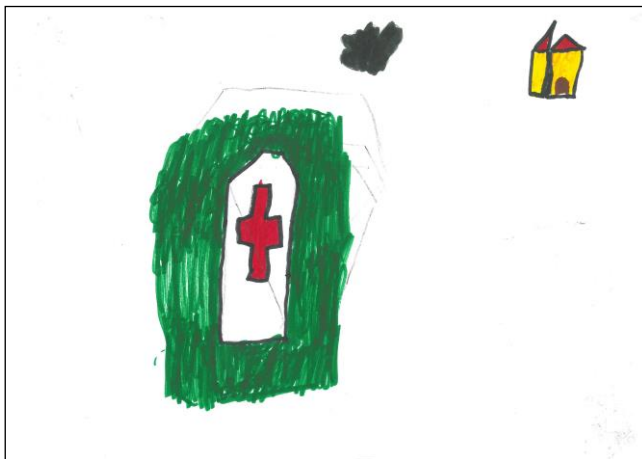
Obrázek č. 31

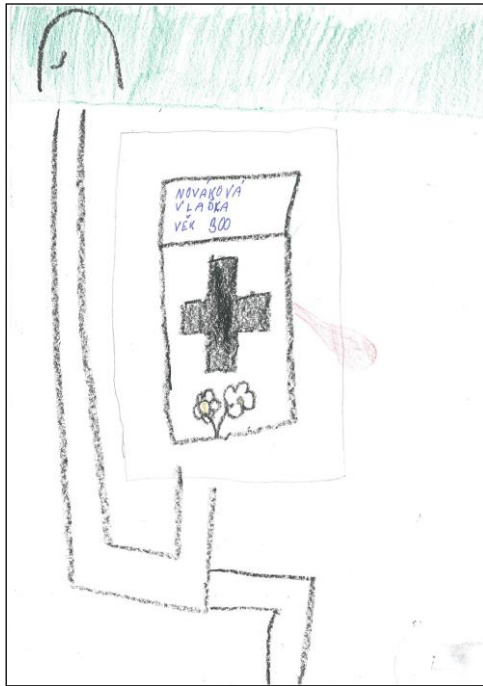
Obrázek č. 32

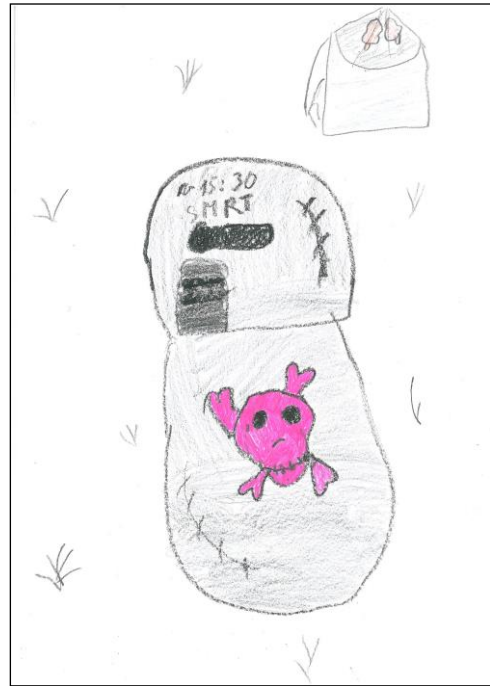
Obrázek č. 33

Obrázek č. 34

Obrázek č. 35

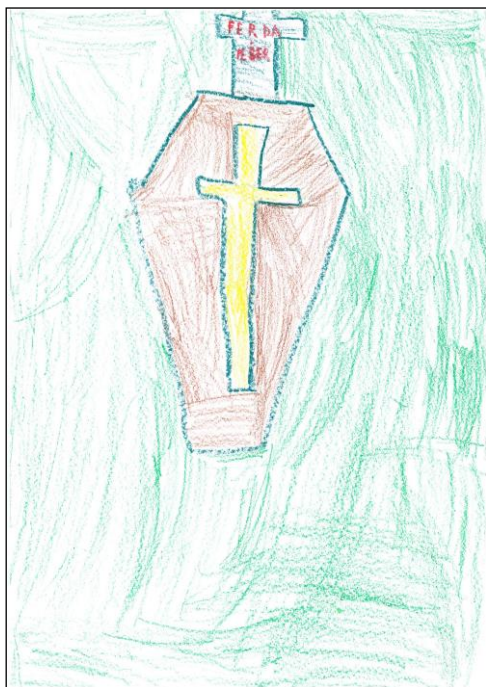
Obrázek č. 36

Obrázek č. 37

Obrázek č. 38

Obrázek č. 39

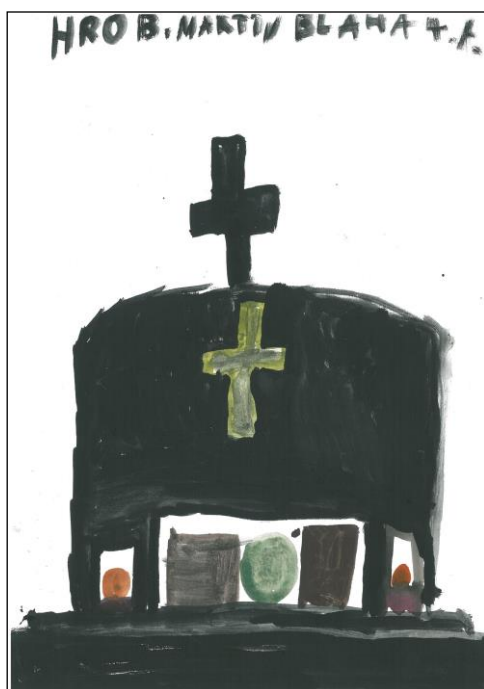
Obrázek č. 40

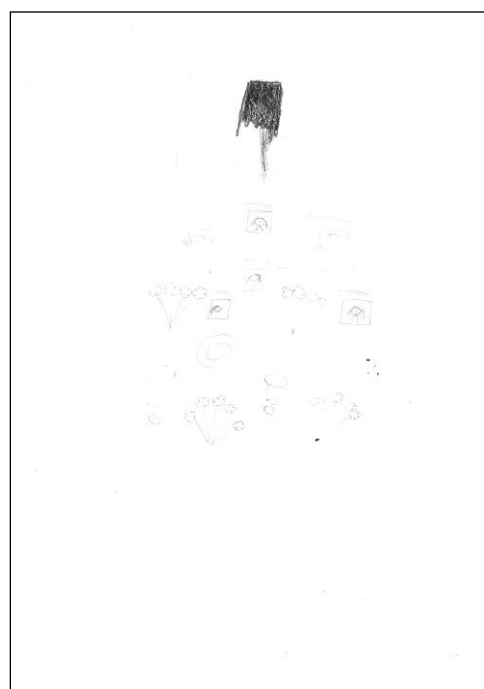
Obrázek č. 41

Obrázek č. 42

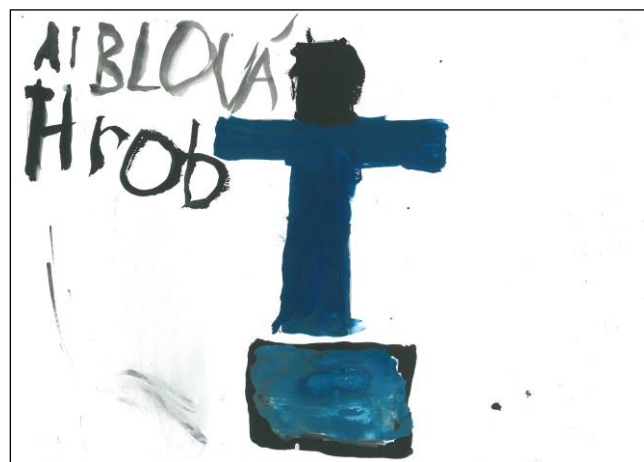
Obrázek č. 43

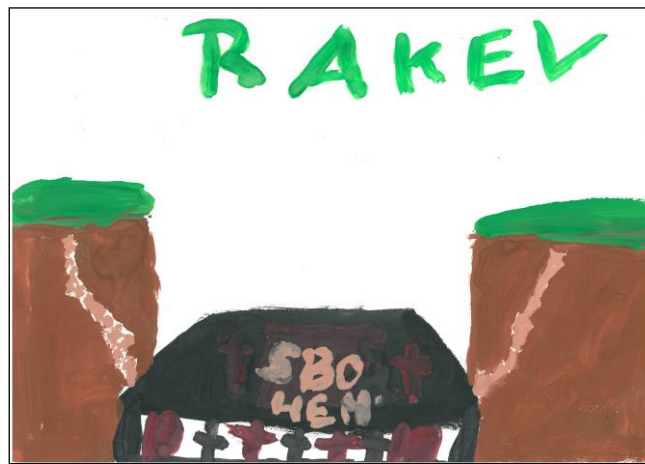
Obrázek č. 44

Obrázek č. 45

Obrázek č. 46

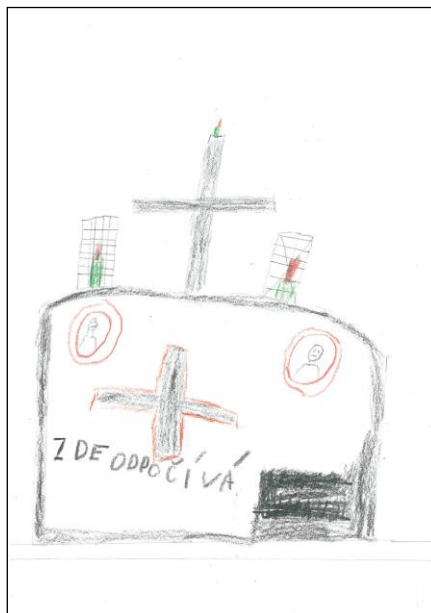
Obrázek č. 47

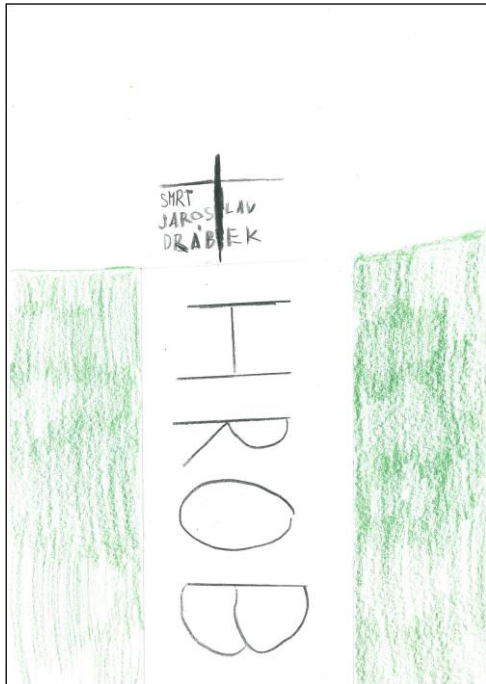
Obrázek č. 48

Obrázek č. 49

Obrázek č. 50

Obrázek č. 51

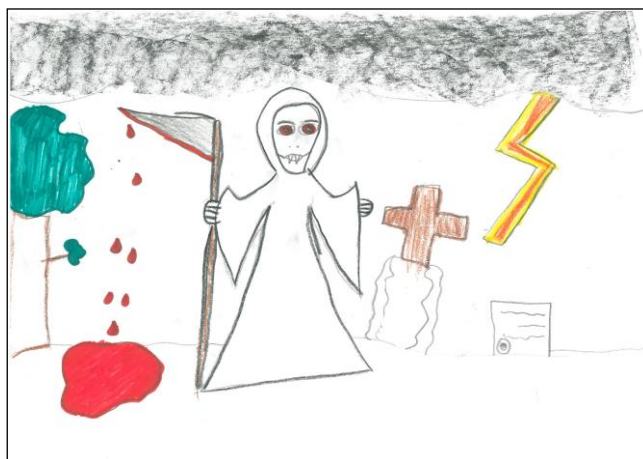
Obrázek č. 52

Obrázek č. 53

Obrázek č. 54

Obrázek č. 55

Obrázek č. 56

Obrázek č. 57

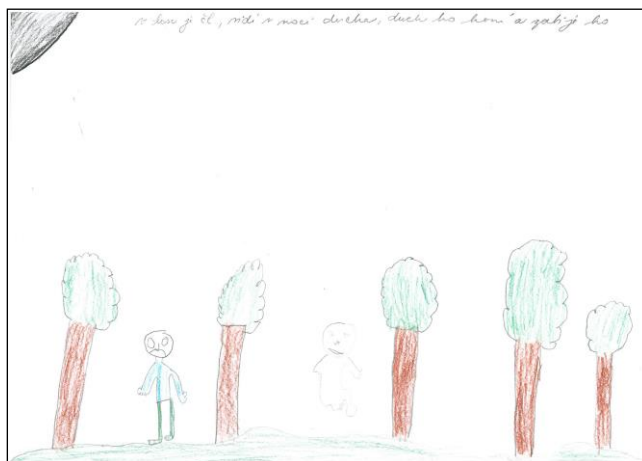
Obrázek č. 58

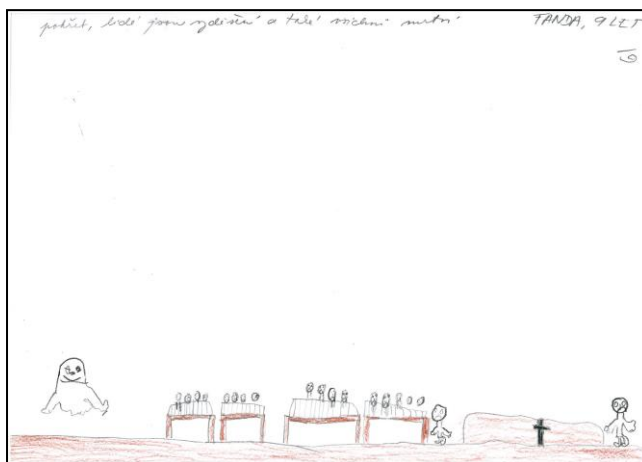
Obrázek č. 59

Obrázek č. 60

Obrázek č. 61 (str. 1)

Obrázek č. 61 (str. 2)

Obrázek č. 62

Obrázek č. 63

Obrázek č. 64

Obrázek č. 65

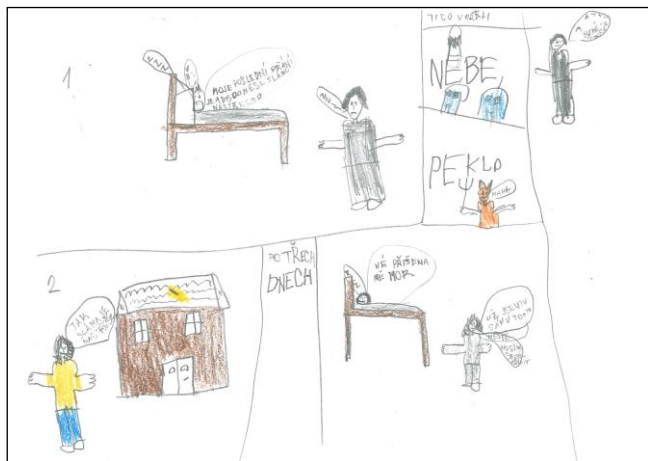
Obrázek č. 66

Obrázek č. 67

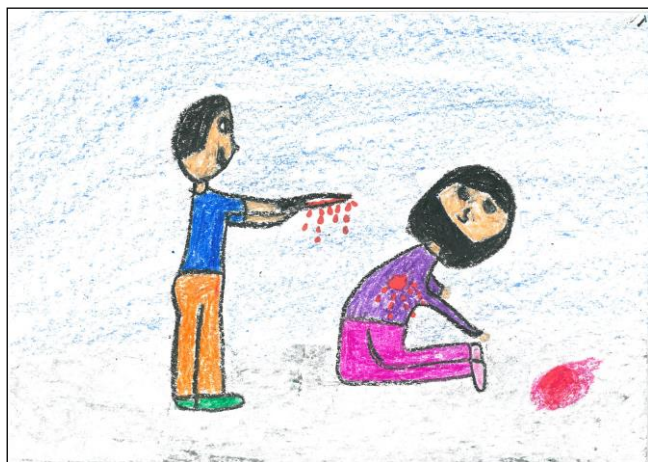
Obrázek č. 68

Obrázek č. 69

Obrázek č. 70

Obrázek č. 71

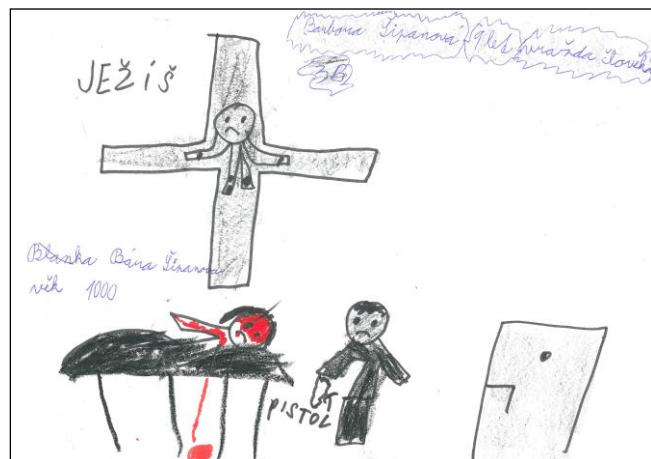
Obrázek č. 72

Obrázek č. 73

Obrázek č. 74

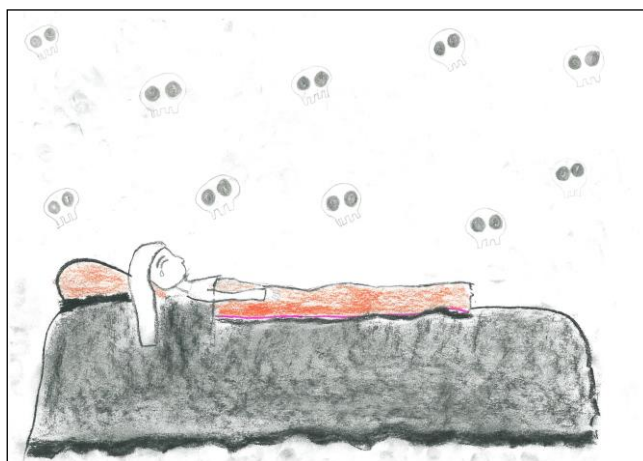
Obrázek č. 75

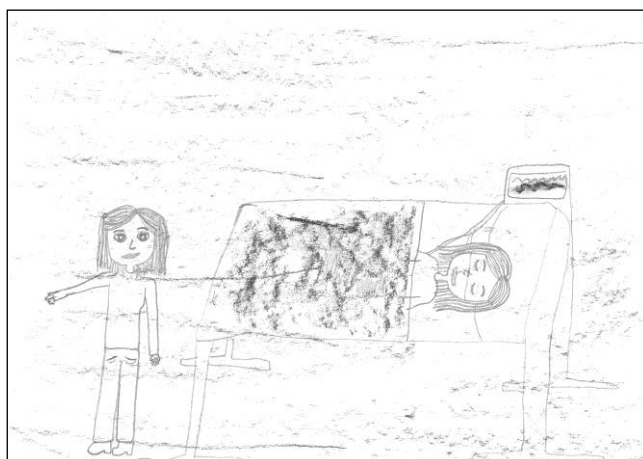
Obrázek č. 76

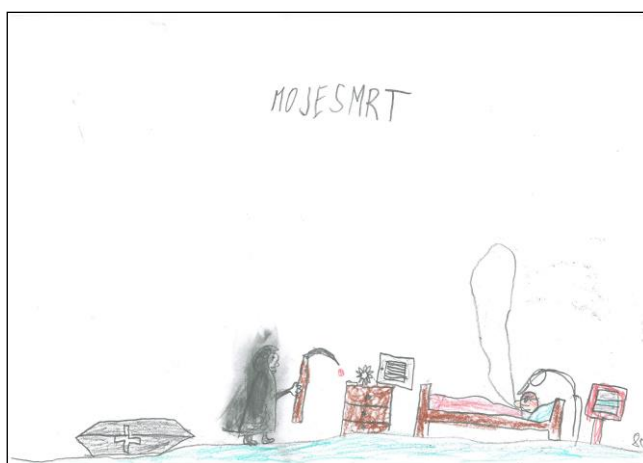
Obrázek č. 77

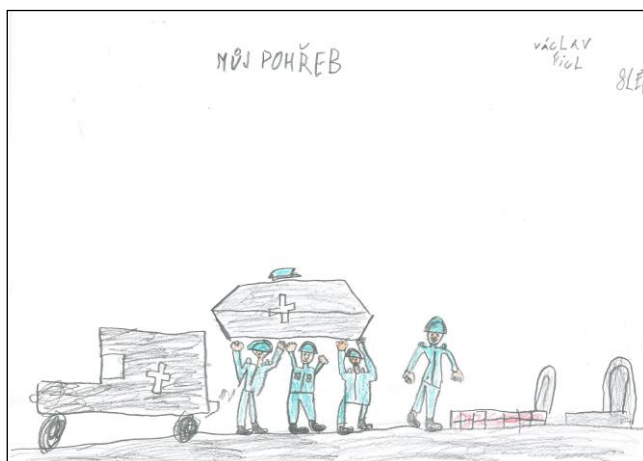
Obrázek č. 78

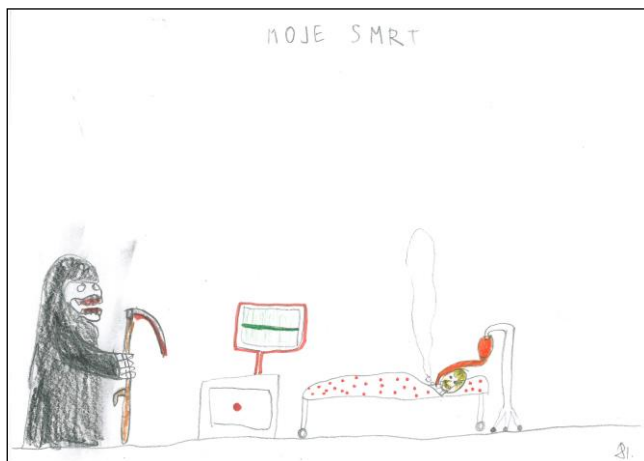
Obrázek č. 79

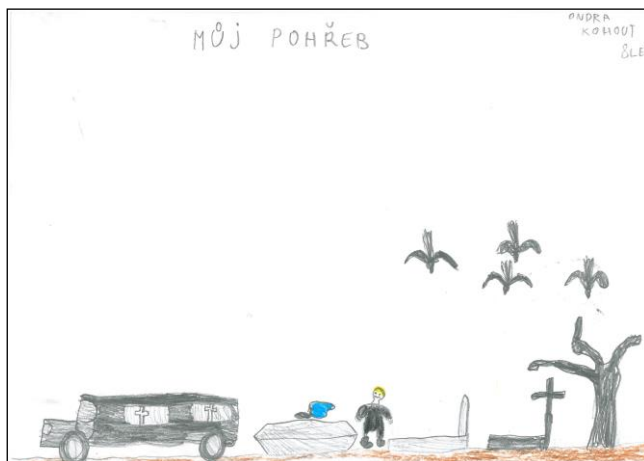
Obrázek č. 80 (str. 1)

Obrázek č. 80 (str. 2)

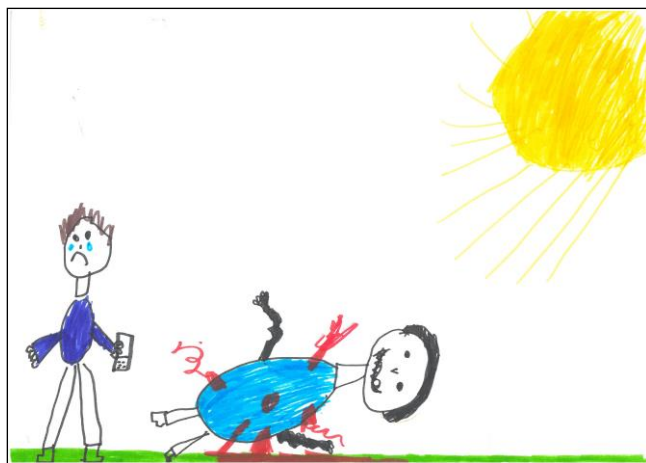
Obrázek č. 81 (str. 1)

Obrázek č. 81 (str. 2)

Obrázek č. 82

Obrázek č. 83

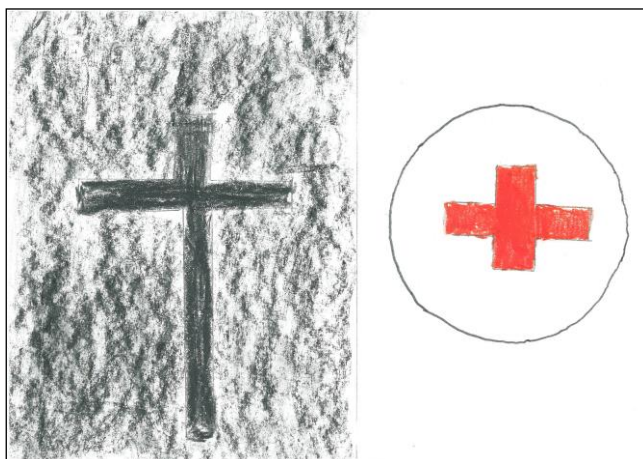
Obrázek č. 84

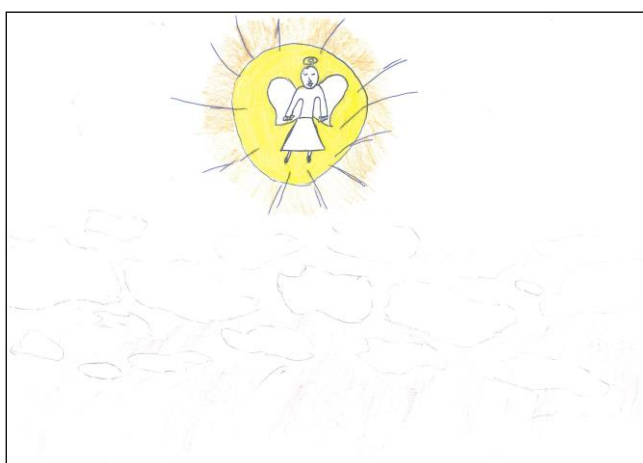
Obrázek č. 85

Obrázek č. 86

Obrázek č. 87

Obrázek č. 88

ABSTRAKT

PETRÁŠKOVÁ, V. Smrt a rituály se smrtí spojené v současné společnosti ve vnímání žáků 1. stupně ZŠ. České Budějovice 2015.

Diplomová práce. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích. Teologická fakulta. Katedra pedagogiky. Vedoucí práce L. Muchová.

Práce se zabývá pohledem dnešní společnosti v naší zemi na smrt. První část vymezuje pojem smrti, která zasahuje do našeho života. Přibližuje ji pohledem vědních oborů sociologie, psychologie a teologie. Druhá část je věnována setkávání dětí se smrtí v životě. Zaměřuje se na možnost setkání s tématem smrti ve školní edukaci. Třetí kapitola se zabývá rituály, které nám pomáhají projít společně určitou situací.

Poslední čtvrtá část ukazuje výsledky kvantitativního výzkumu chápání smrti u dětí mladšího školního věku.

Klíčová slova: smrt, postoj, oběť, truchlení, zkušenost, krize, láska, Ježíš Kristus, pohřeb, dítě, rodina, škola, rituál

ABSTRACT

Death and rituals connected with death in current society from the perception of pupils in 1 st class primary school.

This thesis deals with the view of death in current society in ČR. The first part of the thesis defines the concept of death which touches our lives. It examines death from the point of view of sociology, psychology and theology. The second part is dedicated to meeting children with death in their life and is focused on possibilities to meet with the topic of death in school education. The third part follows up with rituals which help us to go through certain situations together.

The final fourth part shows us results of quantitative research in the understanding of death in children of younger school age.

Key words: death, attitude, victim, mourning, experience, crisis, love, Jesus Christ, funeral, child, family, school, ritual